

חלק 2: חיי היהודים

פרק 5

זרמים פוליטיים

1. משבר וקריסת המפלגות היהודיות הלא-ציוניות

לאחר תפיסת השלטון על ידי הבולשביקים הלכה ונחלשה פעילותן של המפלגות היהודיות הפוליטיות, שהייתה מאוד סוערת ב-1917. לאחר שיצאו בגנות ההפיכה של אוקטובר, מצאו את עצמן המפלגות היהודיות, בדומה למפלגות אחרות, חסרות אוניס להתייצב מול הבולשביקים. מדיניות הדיכוי של השלטון החדש, בידודה של העיר פטרוגרד מרוסיה רבתי והגירה המונית של התושבים מהעיר – כל אלה סיכלו את התנאים לניהול פעילות פוליטית נורמלית.

החתימה על הסכם השלום בברסט-ליטובסק גרמה לאווירה פסימית בקרב הפעילים היהודיים בפטרוגרד. בשלוש אסיפות שהתקיימו במהלך חודש מרס 1918 בבית התרבות הציבורי היהודי נדון נושא זה.¹ הנואמים ציינו את הסכנות שעורבות בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה והתרבות, הנובעות מפיזור היהודים הרוסים במדינות שזה עתה הוקמו. יותר מאחרים דאגו מהמצב אלה שדגלו בקיום רוסיה הגדולה, כגון אחד ממקימי הקבוצה היהודית הדמוקרטית יוסף ביקרמן, חבר מהפלגה היהודית העממית בוריס ברוצקוס² או הנריך סליוזברג מהקבוצה היהודית העממית. יחד עם זה חבר המרכז של הארגון הציוני מיכאיל אלייניקוב צידד בהפיכת רוסיה למדינה פדרטיבית. הוא האמין שפיזור עדיף על הריכוזיות ומוטב שהיהודים המתגוררים בשטחים שהתפלגו מרוסיה יחדלו מהבעת תמיכה ברוסיה הגדולה, כי הדבר עלול לגרום לסכסוך עם העמים השולטים במדינות אלה. בעיקר, ציין הנואם, יש לזכור, שהאינטרסים הפוליטיים הלאומיים של יהודי רוסיה אינם זהים לאינטרסים של תומכי רוסיה הגדולה.³ האידיאולוג של מפלגת 'הבונד' רפאל אברמוביץ' ניבא את נהירת היהודים מבילורוסיה ומליטה לארצות גדולות יותר, שהן גם בעלות אפשרויות, כגון פולין ואוקראינה ולכן הדבר אמור לפצות על התוצאות השליליות של הפיזור שהתרחש אחרי חוזה השלום בברסט-ליטובסק.⁴

הועידה היהודית הכל-רוסית (VES), שאמורה הייתה להתכנס ב-2 במרס⁵ לא כונסה בגלל מלחמת האזרחים שזה עתה החלה. יחד עם זה יהודי פטרוגרד ראו עצמם אחראים לגורלם של כל יהודי רוסיה, שמצאו את עצמם בלי שום מרכז מוביל ברגע היסטורי כה קריטי. הם טרם קלטו את טיבו האמיתי של שלטון הבולשביקים והמשיכו לפעול בשיטות הרגילות. לכן ב-24 במרס 1918

החליטו הצירים מפטרבורג שנבחרו להשתתף ב-VES וחברי הוועדים של המפלגות היהודיות להקים מועצה לאומית זמנית, שתייצג את יהודי רוסיה עד אשר יתכנס ה-VES.

רק המפלגה היהודית הסוציאל-דמוקרטית של פועלים 'פועלי ציון' ומפלגת 'המאוחדים' ('פארייניקטע') יצאו נגד הקמתה המיידית של המועצה (אך לא נגד הרעיון עצמו). חברי מפלגת 'הבונד' סרבו בכלל להשתתף במועצה הכלל-לאומית, מכיוון שלפי דעתם, המועצה הלאומית הנשלטת על ידי ציוני פטרבורג אינה מייצגת את העם ואינה יכולה להופיע בשמו.⁶

בסופו של הדבר כולם קיבלו ייצוג במועצה, פרט למפלגת 'הבונד'. הציונים הסכימו שמפלגות קטנות יקבלו ייצוג גדול יותר בהשוואה לתוצאות הבחירות ל-VES, כדי למנוע את ניסיונותיהם לחסום את הקמתה של המועצה. מתוך 70 מקומות קיבלו הציונים 28 מנדטים במועצה, המפלגה הדתית האורתודוקסית "אחדות" – 12, המפלגה היהודית העממית (פאלקספארטיי) ו'פועלי ציון' – כל אחת 8 צירים. הסוציאליסטים המאוחדים והקבוצה היהודית העממית – 7 מנדטים כל אחת. לנשיאות הזמנית של המועצה נבחרו משה אייזנשטדט ('אחדות'), מ. אלייניקוב ויוליוס ברוצקוס (ציונים), שמעון דובנוב (פאלקספארטיי) והנריך סליוזברג (הקבוצה היהודית העממית).⁷

המועצה הלאומית לא הספיקה במהלך חייה הקצרים להטביע את חותמה. כל נושא שנדון חשף את חוסר ההסכמה בין הצירים. כך למשל, ההצעה לפרסם מחאה נגד הפרעות, שהועלתה על ידי הציונים במועצה באפריל 1918 נתקבלה בביקורת חריפה. סליוזברג התנגד לרעיון ההגנה העצמית וטען שהדבר יביא רק לקורבנות נוספים. במקום זה הציע למחות נגד מלחמת האזרחים ולציין שהעם היהודי אינו אשם בהקמת השלטון הבולשביקי. נציג המפלגה העממית ישראל יפרויקין ביקש למחוק מהטקסט את המילים על כך, שפרעות הן תוצאה של גלות ולהצביע על חוסר המעש של השלטונות במניעתן. חבר אחר של המפלגה העממית ישראל צינברג⁸ הציע לגנות את הדמוגוגיה, אשר גרמה לפרעות. נגד הקריאה להגנה עצמית יצאו הרב מ' אייזנשטדט וחבר המפלגה היהודית העממית יוסף קליינמן. האחרון רצה גם להצביע על יוזמי מלחמת האזרחים (כלומר הבולשביקים) כעל האשמים האמיתיים בפרעות. בטקסט הסופי של ההצהרה לא נכללה הקריאה להגנה עצמית והמילים על הגלות. צוין בה שהמפלגה השלטת וגם האופוזיציה משתמשות בדם היהודי כבנשק במאבק הפוליטי.⁹

זמן רב בוזבז בישיבות המועצה הלאומית על קביעת הנוהלים. בנוסף לכך גרמו תנאי החיים הקשים בפטרבורג לנוכחות מועטה בדיונים והמידע על עבודת המועצה לא הגיע אל העם.¹⁰

כאשר ביולי 1918 הוקמה במוסקבה המועצה המרכזית של איגוד הקהילות היהודיות (הועד המרכזי) יצאה סיעת המפלגה 'פאלקספארטיי' בקריאה למסור לה את הניהול של כל הארגונים ברוסיה ולפזר את המועצה הלאומית. נציג 'האחדות' היה בדעה אחת עם נציגי 'פאלקספארטיי'. הציונים והקבוצה היהודית העממית התנגדו והודיעו, שהחדרת הפוליטיקה לענייני הקהילה, שרק בהן אמור לעסוק הועד המרכזי תגרום לכך, שהקהילות יהיו חשופות להתקפות של השלטונות והדבר יחדיר לפעילותן עימותים מיותרים.¹¹ אולם, למרות טיעוניהם, עזבו נציגי המפלגה העממית את המועצה שהתפזרה במהרה.

אפשר להניח, שמאחורי ההתנגדות לפיזור המועצה הלאומית ניצב גם אי-הרצונם של פעילי פטרוגרד להשמיט מידיהם את ניהול חיי היהודים במדינה. הרי שלטון הבולשביקים טרם התחזק ולכן עניין העברתה למוסקבה של עיר הבירה לא נראה בעיני רבים כסופי. הקמת הועד המרכזי העניקה לתושבי מוסקבה הזדמנות פז לתפוס את המנהיגות מידי הציבוריות של פטרוגרד, שהביקורת עליה בערי השדה הלכה והתחזקה. הדגיש זאת בכנס הקהילות יעקב אייגר¹² - יושב ראש אוז'ה - החברה לשמירה על בריאותה של אוכלוסייה יהודית ברוסיה בשיחתו עם מזכיר אופ"ה - חברת מפיצי השכלה בקרב יהודי רוסיה שמואל קמנצקי.

הוא [אייגר] פחות מתלהב [מקריינין]. הקהילות של ערי השדה ובתוכן גם הקהילה של מוסקבה מפוצלות כל כך, לא עשו דבר, אבל באיזו התלהבות הן התנפלו על המוסדות המרכזיים.¹³

הכישלון עם המועצה הלאומית שיקף, בין היתר, את אי יכולתם של פעילי פטרוגרד להתאים את עצמם לתנאי 'הדיקטטורה של הפרולטריון', שמטרתה הסופית הייתה חיסול כל צורת חיים פוליטיים עצמאיים במדינה.

פעילותן של המפלגות בפטרוגרד הלכה ונחלשה. למשל, כבר בינואר 1918 פסק מלהופיע העיתון 'אידישע פאלקסבלאט'. מייסד המפלגה העממית ומנסח המצע האידיאולוגי שלה שמעון דובנוב חש כבר אז שהמצב הפוליטי מבשר אבדון. פעיל מפלגתי אחר ישראל יפרויקין נסע לקייב, שם עדיין נותרו הסיכויים להגשים את רעיון האוטונומיה.¹⁴ בחודש מאי החל להופיע במוסקבה השבועון *Novyi put*, ביטאון הפאלקספארטיי והקבוצה היהודית העממית. אולם לקראת סוף יולי סגרה הממשלה גם את כתב העת הזה.¹⁵

הקבוצה היהודית העממית שהייתה קרובה לרעיונותיהם של הקדטים, שהתקשתה יותר מהיתר להשלים עם 'חוזה השלום המביש' עשתה ביוני 1918 ניסיון להקים ועדה בין-מפלגתית, אשר בגמר

המלחמה הייתה אמורה לעסוק בבעיית ההגנה על האינטרסים של האוכלוסייה היהודית במדינות שיקומו. אולם הציונים יצאו נגד היוזמה הזו והיא נדמה. במחצית הראשונה של 1918 גילתה הסיעה של הסטודנטים בקבוצה היהודית העממית פעילות כלשהי, כאשר התחרתה במוסדות להשכלה גבוהה עם ארגון הסטודנטים הציונים 'החבר'. לפני הסטודנטים הופיעו מרצים חברי המפלגה. למשל, המומחה העולמי לאתנוגרפיה לב שטרנברג נשא שתי הרצאות על לאומיות ביהדות.¹⁶ אולם אפילו פעילות צנועה זו של המפלגה נפסקה אחרי התעצמות השלטון הסובייטי ביולי.

קצת יותר זמן החזיקו מעמד על הבמה הפוליטית סניפים של המפלגות הסוציאליסטיות בפטרוגרד, למשל סניף מפלגת 'הבונד'. בישיבות המועצה של קהילת פטרוגרד התחילו הנציגים של 'הבונד' שהיו במיעוט, לשחק תפקיד האופוזיציה שלא מסכימה עם דבר. כך, כאשר נדונה השאלה, האם למסור ל'יבקום' (הקומיסריון היהודי של 'נארקומנאץ') את הדו"ח על פעילות המועצה של הקהילה, הציעו דוד זסלאבסקי - נציג 'הבונד' ונחום ניר - נציג 'פועלי ציון' להשיב שאין ל'יבקום' זכות להתערב בפעילות הארגונים הדמוקרטיים האוטונומיים. זסלאבסקי בכלל לא התכוון להכיר ב'יבקום' כנציג השלטון הסובייטי.¹⁷ אולם העמדה העקשנית הזו זכתה לביקורת לא רק במועצת הקהילה, אלא גם בקרב ועד המפלגה של פטרוגרד, שם תבעו במפגיע, שבתנאי ההתמוטטות של השלטון המקומי של העיר הסיעה של 'הבונד' חייבת להשתלב בעבודתה של מועצת הקהילה בנושאים כגון אספקת מקומות העבודה, ענייני הבריאות וכו' ולא להגביל את פעילותם להתנגדות להחלטות הרוב. כתוצאה מכך ביולי 1918 ריכך 'הבונד' בפטרוגרד את עמדתו בבעיית הקהילה והשלים (לא בלי הסתייגויות) עם מבנה הקהילה לפי עיקרון הדת וגם עם הוראת מקצועות הדת בבתי הספר.¹⁸

בשנים 1918-1919 פעל בעיר מועדון ע"ש גרוסר של מפלגת 'הבונד', בו התבצעה העבודה העיקרית של התעמולה המפלגתית. למשל, בה בשעה שרוב האוכלוסייה הדוברת יידיש מצאה את עצמה מנותקת מרוסיה, החל 'הבונד' להוציא לאור בפטרוגרד במקום 'די ארבעטער שטימע' את העיתון *'Evreiskii rabochii'*. העיתון החדש יצא לאור מחודש מאי ועד חודש יולי 1918.

כנראה שהועד הסוציאליסטי, שהוקם בחודשים יוני-יולי כדי להיאבק נגד האנטישמיות, התקיים תקופה קצרה מאוד. בועד נכללו מנשביקים, אסרים, חברי מפלגת 'הבונד', 'המאוחדים' וחברי 'פועלי ציון' של פטרוגרד. באותו זמן החליט גם 'הבונד' ליטול חלק בבחירות למועצת פטרוגרד, למרות שגם הבחירות התנהלו לפי הכללים הבלתי דמוקרטיים, אשר הבטיחו ניצחון

לבולשביקים. המפלגה קיוותה לנצל את במת המועצה של פטרוגרד להשמעת מחאה באורח פומבי.¹⁹ אולם תקווה זו נגוזה, כאשר ביוני 1918 פורסם הצו של הועד הפועל המרכזי הכל-רוסי על סילוק המנשביקים 'האסרים הימנים' מהרכבו ומהמוצעות המקומיות.²⁰ סניף של 'הבונד' בפטרוגרד, שלא נהנה גם קודם מהשפעה גדולה ב'רחוב היהודי', איבד במהלך שנות המלחמה גם שורה של פעילים חשובים ברוסיה כולה. באוקטובר 1918 שב לפולין חבר המרכז הנריך ארליך. חבר אחר של המרכז דוד זסלאבסקי עבר לקייב ובשנת 1919 הורחק מהמפלגה בשל עבודתו בעיתונו של דניקין. עבר לקייב גם משה ראפס, אשר מנאבק נגד הבולשביקים הפך למחסל 'הבונד'. היגר לברלין רפאל אברמוביץ'. אולם יותר מבעיות המנהיגות השפיעו על גורל הסניף בפטרוגרד התהליכים בתוך המפלגה, אשר הביאו בסופו של הדבר להתפלגות באפריל 1920 ולחיסול עצמי של האגף השמאלי שלה במרס 1921. חיסולה של מפלגת 'הבונד' הייתה מלווה בהצעה לסניף המפלגה בפטרוגרד להופיע במועדון היהודי (הקומוניסטי) על מנת לדון בשאלת התקבלותם של החברים למפלגה הרוסית הקומוניסטית (RKP(b)). היבסקציה של פטרוגרד התכוונה לחזק את שורותיה על חשבון חברי 'הבונד' לשעבר.²¹

כך קרה, שבעת שלטונם של הבולשביקים נכנסו רוב המפלגות היהודיות, שעיקר עיסוקן בעניינים הכלל-רוסיים, לתקופה של משבר עמוק והתפרקות ואחר כך נעלמו מהחיים הפוליטיים. בתחילת 1921 אפילו מפלגת 'הבונד' חדלה להתקיים, ולפניה עשו זאת המפלגות הלא-סוציאליסטיות. גורלה של התנועה הציונית היה שונה, דווקא היא עברה תקופה של ירידה בגיל חבריה והטייה שמאלה, התפרקה לענף לגלי ולענף בלתי לגלי, אולם למרות זאת, גם אם התקיימה בתנאים של רדיפות ומעצרים, היא הוסיפה להתקיים עוד זמן רב.

2. התנועה הציונית

2.1 המפלגות הציוניות

האירגון הציוני

מיד אחרי הפיכת אוקטובר הלכה וגברה הפעילות של הציונים בפטרוגרד, מכיוון שהיא ארעה כמעט בו-זמנית עם פרסום הצהרת בלפור. הציונים המשולהבים מההצהרה ערכו ב-26 בנובמבר עצרת המונית באולם תיאטרון המחזמר.²² מדצמבר 1917 ועד מרס 1918 פעלה בפטרבורג ועדה מיוחדת ובראשה חבר המרכז של הארגון הציוני בוריס (דב) גולדברג (1865-1922), אשר עבדה על יסודות המבנה של הממשלת בארץ ישראל. מסקנותיה של הועדה נמסרו למשלחת שיצאה לחוץ לארץ, על מנת ליידע את המערב על דעותיהם של הציונים הרוסים.²³ הביטחון של המפלגה

בכוחותיה התגבר אחרי הניצחונות בבחירות למועצת הקהילה של פטרוגרד ול-VES. למרות זאת השתדלו הציונים להימנע מעימות ישיר עם השלטון. כך למשל, הם לחצו על מועצת הקהילה של פטרוגרד, שעליה למסור דו"חות ל'יבקים' על פעילותה.²⁴

בפטרוגרד התרכזו חמש מתוך שמונה מחלקות של מרכז הארגון הציוני,²⁵ פעלו שני בתי הוצאת ספרים 'ווסטוק' (מזרח) ו'קדימה', שהוציאו לאור ספרות ציונית מגוונת וכן שני ביטאוני המפלגה 'טאגבלאט' ו-Razsvet. חברה להתחדשות כלכלית של ארץ ישראל, שהוקמה בשנת 1918 מנתה בחודש אפריל כבר 200 חברים רק בפטרוגרד ועסקה בפיתוח הפרויקטים בתחום הבנייה, התעשייה והחקלאות בארץ ישראל, ובעיקר בתוכנית הבנייה של בית חרושת לייצור חמאה שעלותו עשרה מיליון רובלים. בעבודתה של החברה השתתף בוריס ברוצקוס, אשר ראה סיכויי התפתחות רבות בפיתוח ארץ ישראל, למרות שהעריך, שבעתיד הנראה לעין היא לא תוכל לקבל לתוכה את רוב הפזורה היהודית.²⁶ באותו זמן פעלה בפטרוגרד חברה מניו רוסית-פלשתינית 'בתי מנוחה' שעסקה בהקמת בתי הבראה, בתי מלון ובעיירות נופש, שהונה היה 3 מיליון רובלים.²⁷

ביוזמתו של הארגון הציוני בפטרוגרד נוסד גם קואופרטיב 'אחוזה', שכלל 30 בעלי מניות ופעילותו הייתה מכוונת למתיישבים המבוססים מהבחינה הכלכלית. מדובר היה על הקמת ישובים חקלאיים בארץ ישראל, שבהם המתיישבים יבטיחו את פרנסת משפחותיהם מניהול האחוזה הפרטית שלהם.²⁸ הפרויקט 'אחוזה' התנגש עם המצע של הציונות הסוציאליסטית, אשר תבעה להפסיק את העברתה של הקרקע בארץ ישראל לידיים פרטיות.

בין 21 ו-28 באפריל 1918 ערכו הציונים בפטרוגרד שבוע ארץ ישראל, שבמסגרתו התנהלו עצרות, קונצרטים ואירועים רבים אחרים. ביומו האחרון של השבוע התקיים קונצרט ענק, שהוכן על ידי המנצח של תיאטרון מריאינסקי מרדכי גולינקין,²⁹ בהשתתפות הלהקה 'זימרה' והזמר הרוסי המפורסם פיודור שאליאפין, אשר ביצע שיר עם ביידיש וגם את 'התקווה'. בהפסקות אספו בין הצופים תרומות לקרן קיימת לישראל.³⁰

בד בבד עם השבוע הישראלי נפתחו קורסי ערב למדעי ארץ ישראל, שהתנהלו מדי ערב במשך שישה שבועות. בקורסים הירצו מרצים ידועים, כגון יולי ובוריס ברוצקוס, שמעון דובנוב, ב' גולדברג, י' טרומפלדור. נרשמו לקורסים 120 שומעים, מתוכם לקראת הסוף נותרו 20-30 איש. ב-26 במאי נוסד בפטרוגרד סניף החברה 'תרבות', שתמכה ברעיון הציוני בניגוד לחברת חובבי שפת עבר, שקדמה לה וששמרה על מדיניות נייטרלית.³¹

לקראת תחילת הקיץ 1918 התחיל הארגון הציוני לחוש את הרדיפות הראשונות. בנוסף ליתר הסיבות ראו בו השלטונות סוכן של בריטניה העוינת.³² במוסקבה נסגר עיתון יומי בעברית 'העם' ובפטרורגד – ביטאון ציוני ביידיש 'אונזער טאגבלאט'. ב-7 בספטמבר סגרו השלטונות את *Razsvet* ובמקומו החל להופיע מנובמבר 1918 הביטאון הציוני האחרון שיצא באופן גלוי *Khronika evreiskoi zhyzni*. ייתכן שהעיתונות הציונית בעברית וביידיש חוסלה לפני העיתונות ברוסית, מכיוון שהקומוניסטים היהודים שאפו לקבל בדחיפות את הציוד להדפסה לעיתונים שלהם ביידיש (כך למשל ארע לאחר שהוחרם הציוד של בית הדפוס של 'טאגבלאט'). ייתכן גם שהשלטונות יכלו ביתר קלות לצנזר את העיתונות בשפה הרוסית.

הארגון הציוני שהודאג מהלחץ שהופעל על העיתונות והעלילה על ריגול לטובת בריטניה, שיגר למוסקבה משלחת ליושב ראש הועד הפועל המרכזי הכל-רוסי (VTsIK) מיכאיל קאלינין. כתוצאה מכך ב-21 ביולי 1919 התקבלה על ידי הועד הפועל החלטה, לפיה הוצע לכל המוסדות הסובייטים שלא לערום מכשולים על דרכם של הארגונים הציוניים 'כל עוד הפעילות התרבותית והחינוכית של הארגונים הציוניים אינה מתנגשת עם ההחלטות של השלטון הסובייטי'. אולם המסמך הזה שהושג בקשיים רבים לא הגן על המפלגה מפני הרדיפות. באותו חודש קיבל הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית החלטה סודית (בהשפעת 'היבסקציה') על התעצמות הרדיפות כלפי הציונים ועל הקמתה ליד הצ'קה של חטיבה מיוחדת למלחמה נגד מתנגדי המהפכה היהודים.³³ בעקבות זאת ב-1 בספטמבר 1919 ערכו עובדי הצ'קה חיפוש במשרדי הארגון הציוני בפטרורגד והחרימו 120,000 רובלים. באותו זמן נערך גם חיפוש במשרדי המערכת של העיתון *Khronika evreiskoi zhyzni*. העיתון נסגר וחברי ומזכירי המרכז - יולי ברוצקוס, שלמה גפשטיין, ארנולד זיידמן, אלכסנדר רפפורט, ראובן רובינשטיין,³⁴ נחום שכנוביץ' – נעצרו. רפפורט שוחרר אחרי שלושה ימים. גפשטיין הוחזק במעצר במשך חודש וחצי, יתר העצורים שוחררו אחרי חודש. רק אחרי תמישה חודשים הוסר החותם ממשרדי הועד המרכזי.³⁵

בהדרגה עזבו את פטרורגד כמעט כל חברי המרכז של הארגון הציוני שנבחרו בשנת 1917, כל אחד מסיבתו הוא. למשל, ישראל רוזוב, בוריס גולדברג, מיכאל אלייניקוב, עורך *Razsvet* אברהם אידלסון, יושב ראש המועצה של הקהילה של פטרורגד אלכסנדר זלקינד³⁶ נסעו לפריס לועדת השלום בורסאי. את מקומם תפסו המזכיר של המרכז ראובן רובינשטיין וארנולד זיידמן, אשר במהרה נסע לדרום רוסיה במטרה להגיע לארץ ישראל, אבל נתקע בטאגאנרוג שעל הים האזובי

ושם נפטר ב-1927. אחר כך נתמנו כחברי המרכז אריה-לייב סליצאן, נחום שכנוביץ', בוריס קאופמן ולב גורביץ'. האחרון הפך ברבות הימים לדמות המרכזית בחיי לנינגרד של שנות העשרים.³⁷

ב-20 באפריל 1920 מתוך רצון לרכז את כוחותיהם ולחזק את רוחם של הפעילים, כוננו הציונים את הועידה הכל-רוסית של ארגונים במוסקבה. אולם ביומה השלישי פוזרה הועידה ומשתתפיה נעצרו. אחרי זה הפך הארגון הציוני לבלתי לגלי. בתזכיר הסודי מיום 1 ביולי 1920 שנשלח על ידי הצ'קה לסניפיה בגוברניות נאמר, שכמעט כל האינטליגנציה היהודית ברוסיה חדורה ברעיונות ציוניים ושהשלטון הסובייטי עלול להפסיד בשל כך מומחים רבים הנחוצים לו ביותר: רופאים, אדריכלים, מהנדסים וכו'. במאבק נגד הציונות הציע הצ'קה לנקוט באמצעים כלהלן:

- א. להשגיח ולתעד;
  - ב. לסרב להעניק אולמות לארגון האסיפות ובמקרה של פגישות סודיות לעצור את המשתתפים ליממה;
  - ג. לתפוס את ההתכתבות בין חברי המפלגה;
  - ד. לא להעניק כרטיסי נסיעה על פי ההוראות של הארגונים הציוניים;
  - ה. לשלול מהם בכל דרך מקומות ומשרדים לארגון מפגשים.
- השלטונות נמנעו בינתיים לאסור את קיומה הציונות באורח רשמי בגלל החשש שיאשימו אותם באנטישמיות.³⁸

לאחר המעצר של משתתפי הועידה במוסקבה הועברה ההנהלה של הארגון הציוני למוסקבה, שם הוקמה הלשכה המרכזית המחתרית ובראשה אליעזר צ'ריקובר. בעבודתה של הלשכה השתתפו חברי המרכז בפטרוגרד.

הקושי של העבודה המחתרית של הארגון הציוני היה טמון בכך, שמנהיגיו – נציגי המעמד הבינוני והאינטליגנציה - לא היו רגילים לעבודה בתנאי המחותרת. בניגוד לסוציאליסטים, כמעט ולא היו בקרבם אסירים פוליטיים לשעבר, ששהו בבתי הסוהר ובמקומות הגלות של הצאר. לכן רוב מנהיגי התנועה הציונית בפטרוגרד הידועים היגרו מרוסיה וויתרו על המאבק. את מקומם תפסו בהדרגה צעירים, שהיו מוכנים לשאת את קשיי הקיום המחתרתי תחת השלטון הסובייטי.

פעילות הארגון הציוני הבלתי לגלי בפטרוגרד התקיימה בשלושה תחומים: עיתונות, פעילות במועדונים ופעילות בקהילה. בתומכם בפעילות של המועדונים קיימו הציונים קשר ושיתוף פעולה

עם הארגונים של הצעירים שהיו בעלי כיוון שמאלני יותר. כך למשל בין השנים 1920-1922 התנהל בפטרוגרד שיתוף הפעולה הזה במועדון 'התחייה', שנפתח עוד בתחילת 1920 ברחוב ליגובסקיה. למרות שהתקנון של 'התחייה' ציין רק לימוד היסטוריה ותרבות יהודית, המועדון קיבל לתוכו את סניפי 'החלוץ' של פטרוגרד ושל 'החבר'. כיושב ראש ההנהלה שלו נתמנה הציוני פיבוברסקי.

פיבוברסקי טען באוזני המבקר ששוגר מהמחלקה היהודית של 'גובקומנאץ' טען, שבקרב כל 18 החברים של הנהלת המועדון לא נמצאו כלל חברי שום מפלגה. יחד עם זה פעילותה של 'התחייה' נשאה אופי ציוני מובהק. חדרי המועדון היו מקושטים בדגלים כחולים-לבנים, סמלי מגן דוד, דיוקנאות של מנהיגי הציונות וכתובות בעברית. בקונצרטים הופיעו ספורטאים של 'מכבי', שרו את 'התקווה' ושירים ציוניים אחרים. נערכו הרצאות על התרבות היהודית ועל מצבה של ארץ ישראל. הועדים של 'החלוץ', 'החבר', 'מכבי' ושל ארגוני נוער ציוניים אחרים הגישו בקביעות דין וחשבון על פעילותם והגישו את הרשימות של החברים להנהלת 'התחייה'. מאמנים של 'מכבי' קיבלו מההנהלה את משכורתם.³⁹

במועדון היו לא פחות מ-200 חברים. בהרצאות ביקרו בכל פעם 25-30 איש. בקונצרטים נכחו עד 300 צופים, בעיקר ציבור אמיד, שהודות לדמי החברות והתרומות שלהם כנראה התקיים המועדון. מתוך חשש מהסתבכות התעלמה הנהלת המועדון מההחלטה של מועצת העיר פטרוגרד על הצורך לקבל אישורים מיוחדים לעריכת כל הערבים המוסיקליים והקונצרטים באמתלה, שהוראה זו לא כללה את 'התחייה', שהייתה אגודה סגורה לציבור הרחב.

באביב 1921 שלחה המחלקה היהודית את הפקיד שלה לבדיקת פעילותו של המועדון. לאחר שהוא עקב אחרי פעילותו של המועדון במשך שבועיים ובדק את הפרוטוקולים של ישיבות ההנהלה, הגיע הפקיד למסקנה, שהתחייה' מנהלת את הפעילות הציונית בעיר. על סמך הדו"ח שלו ב-16 ביוני החליטה הלשכה של 'היבסקציה' בפטרוגרד לסגור את המועדון. כתוצאה מההליכים הביורוקרטיים שהתנהלו עוד במשך מחצית השנה, נסגרה 'התחייה' וכל הציוד נמסר למחלקה היהודית.⁴⁰

פעילותו הבלתי לגלית של מרכז הארגון הציוני לא הסתפקה בניהול מועדון 'התחייה'. בשנת 1922 כנראה בתמיכתו הוציא בית הדפוס 'קדימה' את *Evreiskii vestnik* בעריכתם של י' קליינמן ובי' קאופן. כתב עת זה נמנע מלהביע תעמולה גלויה לציונות, אבל פירסם חומר על ארץ ישראל ועל השפה העברית. בסך הכל יצאו לאור שבעה גיליונות. כאשר במרס 1924 במוסקבה נעצרו חברי

הלשכה המחתרית של הארגון הציוני, עברה ההנהלה שוב ללנינגרד, שם עמד בראשה לב גורביץ.⁴¹

גורביץ' שהיה משפטן ניסה לנצל את הספקות ביחס לציונות שעדיין התקיימו בקרב ראשי המפלגה הקומוניסטית, כדי לקבוע דרכים חוקיות לניהול הפעילות הציונית. מבחינה זו הצלחה בולטת של גורביץ' הייתה הופעתו ב-1925 בהוצאת 'מדע ובית הספר' של ספרו 'סוריה, פלשטינה, מסופוטמיה'. תחת המסווה של מחקר מדעי יבש הובאו שם פרטים על ניהול המאבק הפוליטי והדיפלומטי בנושא ארץ ישראל בשנים 1914-1922, הצהרת בלפור, המנדט הבריטי על ארץ ישראל, מועצה מחוקקת של המנדט הבריטי. הספר דן גם בפוטנציאל הכלכלי הגדול הטמון בארץ ישראל, על הערכה גבוהה של המינהל הבריטי כלפי הפעילות היהודית בתחום ההתיישבות ואפילו על כך, שהניצוץ הישיר שגרם לפרעות דמים בשנת 1921 ביפו הייתה ההפגנה שאורגנה על ידי המפלגה היהודית הקומוניסטית.⁴² סביר, שספרו של גורביץ' הפך לספר עזר בחוגים המחתרתיים של הנוער הציוני.

אולם הישגו העיקרי של גורביץ' היה שבאותה שנה הקים את הקהילה היהודית הדתית ('לירו') בלנינגרד. הוא וחבריו ניסו להעניק לארגון זה סמכויות רבות וצביון לאומי. כנראה שפעילות הארגון הציוני הבלתי לגלי בפטרורגד במחצית השניה של שנות העשרים התרכזה סביב פעילותה של לירו ונפסקה עם פיזוריה של לירו ומעצרו של גורביץ' בשנת 1929.⁴³

מדיניות השלטונות ביחס לציונות עברה בשנים 1925-1926 תמורות בעלות משמעות. בתחילת 1925 ראש המחלקה הסודית של שירותי הביטחון טרנטי דריבאס, שהיה ממונה על המאבק עם ארגונים פוליטיים 'אנטי-סובייטיים', החליט לא להמיר לציונים הפעילים את ההגליה להיתר היציאה לארץ ישראל (כפי שנהגו קודם), לבל ישמש הדבר "כעידוד לחיזוק העבודה הציונית".⁴⁴ לקראת סוף השנה הזו התמוטט סופית המשא ומתן בין ראשי הארגונים הציונים עם הממשלה הסובייטית על הפסקת הרדיפות וחוקיות העלייה, שהתנהל במוסקבה. בדיונים השתתפו ראש תנועת 'המכבי' המהנדס יצחק רבינוביץ' והפסנתרן דוד שור.⁴⁵ לא עזר אפילו יחסו הפרגמטי והמחושב של יושב ראש שירותי הביטחון פליקס דרז'ינסקי (נפטר ב-1926), שכתב על גבי הדו"ח הסודי של דריבאס: "אני סבור, שרדיפות כה נרחבות של הציונים אינם מביאים לנו תועלת לא בפולין ולא באמריקה. הרי עקרונית יכולנו להיות ידידי הציונים".⁴⁶ לקראת סוף חייו דרז'ינסקי, שמילא אז גם תפקיד של יושב ראש המועצה הכל-רוסית למשק לאומי, הורחק בעצם מההנהגה

הפוליטית של שירותי הביטחון. בכל אופן החל בשנת 1926 עברו ראשי שירותי הביטחון ממבצעי מעצרים תקופתיים לחיסול כללי של התנועה הציונית.

מפלגת 'צעירי ציון' והמפלגה הציונית הסוציאליסטית

המרכז של הארגון הציוני 'צעירי ציון' - סיעה מתונה של הארגון הציוני - ישב בפטרוגרד עד מאי 1918. מתינותה של מפלגת 'צעירי ציון' התבטאה בכך, שחברי הארגון סברו שהמטרה הבווערת ביותר היא איכלוס ארץ ישראל ואילו הקמתה של החברה הסוציאליסטית בארץ ישראל היא משימה לעתיד. עוד בכנס השביעי של הציונים ברוסיה הוענקה להם אוטונומיה במפלגה. על סמך תוכנית בעלת פשרות, שנתקבלה במהלך הכנס השני של 'צעירי ציון' בפטרוגרד, הסיעה גדלה במהירות והפכה בעצם למפלגה נפרדת. הועד המרכזי שלה בפטרוגרד ניהל מאות סניפים, שכללו בסך הכל עד 50,000 חברים. ב-1919 עבר מרכז הפעילות של 'צעירי ציון' לקייב, שם המצב הפוליטי והקירבה להמונים הבטיחו עבודה פורייה יותר.⁴⁷

בועידה ה-3 של 'צעירי ציון' שהתקיימה בחרקוב בשנת 1920 התפלגה ממנה מפלגה הציונית הסוציאליסטית – ציוניסטישע סוציאליסטישע פארטעי (צס"פ). המפלגה הוקמה כתוצאה מהניסיונות למצוא סינתזה בין הציונות והסוציאליזם בלי מארכסיזם. מבחינה רעיונית הייתה צס"פ קרובה לאסרים. היא העדיפה תחרות חופשית בין המעמדות על מלחמת המעמדות. היא תמכה בעברית כשפה רשמית בארץ ישראל ובעברית ויידיש בארצות התפוצה. לאחר שהשלימה עם הדיקטטורה של הפרולטריון ברוסיה, היא הביעה את נכונותה להשתתף במועצות היהודיות. צס"פ פעלה בעיקר באוקראינה, השתתפה באורח ממשי בהגנה עצמית, בסיוע לפליטים ולרעבים, בהקמת קופות לעזרה הדדית ובפעילות התנועה 'החלוץ'. בפברואר 1924 התקיימה בלנינגרד ועידה כללית של צס"פ, ואחריה גם השתכן שם הועד המרכזי של המפלגה (עד 1926) והתחיל לצאת לאור כתב העת המחתרתי *Sionistskaya sotsialisticheskaya mysl* (מחשבה ציונית סוציאליסטית) בעריכתו של חבר הועד המרכזי יולי ראטנר. ככל שגברו הרדיפות של הציונים פחתה פעילותן של 'צעירי ציון' וצס"פ ובשנים 1925-1926 כנראה נפסקה כליל בלנינגרד. יש לציין בכל זאת, שמפלגות אלו הביאו לא מעט מועמדים לארגוני נוער ציוניים, שעליהם ידובר בהמשך.

מפלגת 'פועלי ציון'

המפלגה היהודית הסוציאל-דמוקרטית 'פועלי ציון' הייתה המפלגה היהודית היחידה, שבעצם השלימה עם הפיכת אוקטובר. המפלגה גם גינתה את ההפגנה שאורגנה בחודש יולי (1918) של

'האסרים השמאליים' נגד מדיניותו של לנין, אליה התייחסו הבולשביקים כאל מרד.⁴⁸ כלפי הקומיסריון היהודי התייחסה מפלגת 'פועלי ציון' באורח דו-משמעי, בהחליטה להשתתף במוסדות המייעצים של 'היבקום' "לשם המאבק עם היוזמות של האחרון, המכוונות נגד האינטרסים של ההמונים העמלים ושל המוסדות היהודיים האוטונומיים". את תפקיד הסיעה בחייה של מועצת הקהילה של פטרוגרד כינה מנהיגה נחום ניר (ראפלסק) 'כחסרת חשיבות', מכיוון שבעצם היא הגבילה את פעילותה להכרזות על אי השתתפותה בהצבעות בענייני דת ולויכוחים נצחיים על לשונות יהודיות.⁴⁹ במרס 1919 עזבו חלק מהחברים את שורותיה של מפלגת 'פועלי ציון' ויסדו את המפלגה היהודית הקומוניסטית (EKP). דובנוב כתב על כך ביומנו: "במפלגות הסוציאליסטיות שלנו שורר ניוון מוחלט: רוב חברי 'הבונד', 'המאוחדים' ו'פועלי ציון' עברו לקומוניסטים".⁵⁰ בין 9 ו-15 בספטמבר 1920 התקיימו במוסקבה 5 ועידות של המפלגה היהודית הסוציאל-דמוקרטית של הפועלים 'פועלי ציון' (ESDR), שכתוצאה מההתפלגות הנוספת עזבו אותה סיעות קומוניסטיות וחלקן הגדול של הסיעות המרקסיסטיות השמאליות. אחרי הועידה התחילו לעבור ל-EKP גם חברי הארגונים בפטרוגרד ובתוכם חברי הועד המרכזי שלום ויעקב ליבשיץ.⁵¹

אחדים מחברי המפלגה 'פועלי ציון' החליטו על מעברם ישירות למפלגה הקומוניסטית, כפי שעשה זאת תלמיד הבית ספר להנדסה צבאית בפטרוגרד ז' אגושביץ', אשר הודיע על כך במכתבו ל- *Petrogradskaya pravda* וכתב, שרק אחרי המהפכה "כל פועל יהודי הבין, שאין ליהודים דרך נפרדת מהעניים הרוסיים".⁵² אולם למרות הפילוגים המשיכה מפלגת ESDRP 'פועלי ציון' את פעילותה, כפי שניתן להיווכח על סמך הדו"ח הסודי ל'יבסקציה' של פטרוגרד מתאריך 1 בפברואר 1921, בו נאמר, ש"הבונד, 'פועלי ציון' ומפלגות אנטי-קומוניסטיות אחרות עדיין שומרות על השפעתן על ההמונים ב'רחוב היהודי'".⁵³

מספר חבריה, לפי ההערכה של מנהיגיה, לא עלה על כמה מאות איש בכל המדינה. בפטרוגרד ניהלה המפלגה עבודה במועדונים שהתרכזו בעיקר בציון חגים סובייטיים ובטקסים לזכרו של ברבורוכוב – אידיאולוג המפלגה המנוח. המפלגה לא השתתפה בעצם בארגון העלייה ובסיוע לארץ ישראל.⁵⁴ האגף השמאלי שלה - המפלגה היהודית הקומוניסטית (פועלי ציון) - קיבלה באפריל 1923 החלטה על פיזור והציעה לחבריה להירשם למפלגה הקומוניסטית. הסניף בפטרוגרד של המפלגה היהודית הקומוניסטית גם קרא לחבריה להצטרף ל'יבסקציה'. "מפלגתנו אינה רבת חברים ואין לה חשיבות בעיני הקומוניסטרן, אבל חשוב לחסל עוד אידיאולוגיה אחת, שזרה לוי" –

כתב פעיל המפלגה ב-*Petrograskaya pravda*.⁵⁵ המפלגה היהודית הסוציאל-דמוקרטית ניצלה את היעלמותה של המפלגה היהודית הקומוניסטית והחליטה בתחילת נובמבר 1923 ליטול לעצמה את שמה וקראה לעצמה המפלגה היהודית הקומוניסטית של הפועלים (פועלי ציון).⁵⁶

באמצע שנות העשרים הייתה 'פועלי ציון' המפלגה הלגלית האחרונה שלא בשלטון. עקירת הקבוצות הציוניות שהתנהלה על ידי שירותי הביטחון החל בשנת 1926 כמעט ולא פגעה בתחילתה במפלגה הלגלית אקר"פ (פועלי ציון). רק השם הזכיר באותה שעה את עברה הציוני של המפלגה. פעולות המפלגה וברית הנוער שלה 'יוגנט פועלי ציון' בשנים 1926-1928 התנהלו בלשכת הוועד הלנינגרדי שלה (ומועדון המפלגה) ברח' צ'יכוב, שם עד המהפכה התגורר המוציא לאור של העיתון האנטישמי *Novoye vremia* אלכסיי סבורין. בראש הוועד ניצב ו.מ. בורוחוביץ'. כתועמלנים ומעצבי הקו הפוליטי של המפלגה נחשבו אלי גרשנזון ומיכאיל גרצ'יקוב, שהופיעו לפי התור בכל האסיפות המפלגתיות והשיבות החגיגיות. למשל, בחורף 1926 באחת האסיפות של המפלגה הופיע גרשנזון עם הביקורת של 'החלוץ'. חבר המרכז של 'החלוץ' זרובבל יבזריחין, שהגיע ממוסקבה הגן בנאום התגובה שלו על המצע של תנועתו.

לקראת ה-7 בנובמבר 1926 – יום השנה התשיעי של מהפכת אוקטובר – קושט מועדון אקר"פ בעלי אשוח, בדגלים ובסיסמאות. הישיבה החגיגית הוקדשה לחג וגרשנזון הופיע בה עם הרצאה בנושא 'מהפכת אוקטובר והבעיה הלאומית'. האסיפה נסתיימה בשירת האינטרנציונל, 'די שבועי' ושירי מהפכה אחרים. למחרת התקיימה אסיפה אחרת, שהוקדשה לאקר"פ ואוז"ה.⁵⁷ ליום השנה ממותו של אידיאולוג המפלגה בר בורוכוב נערך ב-19 בדצמבר 1926 בשותפות של אקר"פ ו'יוגנט' ערב, בו חבר 'יוגנט' ליסיאנסקי תיאר את חייו ואת מורשתו האידיאולוגית של בורוכוב, ואילו גרשנזון הוכיח, שצדקתו של בורוכוב מוכחת גם היום בכל צעד ושעל. אחרי החלק הרשמי התקיים קונצרט.⁵⁸ לפי אותו מתכון התנהלו גם אירועים אחרים של אקר"פ, שהזכירו מאוד את האסיפות של המפלגה הקומוניסטית מבחינת אופן הארגון, התוכן וההערצה למנהיג המנוח. כך למשל התחילה הישיבה החגיגית לרגל העשור מיום מותו של בורוכוב

בשעה 9 הופיעו חברי הנשיאות על הבמה, המוארת בנורות צבעוניות ומקושטת מאוד יפה. הדגלים של המפלגה ושל 'יוגנט' עטופים בשחור ומוטים לפני הפסל של בורוכוב. מתחת לצילומו של בורוכוב תלויה כתובת גדולה: 'חייו היו מאבק, במאבקנו אנו זוכרים את חייו'. תשומת לב מיוחדת מושך

פלקט חשמלי, מעשה ידיו של חבר צעיר שלנו. על הפלקט נמצאת דמותו

המוארת של המנהיג שלנו על רקע אדום.⁵⁹

מספר החברים בסניף הלנינגרדי של המפלגה לא עלה כנראה על עשרות אחדות ותחום השפעתו הגיע עד כמה מאות איש. עוד פחות חברים נמנו בברית הנוער 'יוגנט פועלי ציון' שהוקמה עוד בשנת 1921.⁶⁰ לפי המידע של השלטונות ב-1927- מנתה הברית רק 13 איש: 7 פועלים, 4 סטודנטים, 1 פקיד, 1 מובטל. נכון, זו הייתה קבוצה מאוחדת ופעילה, שהייתה בעלת השפעה מסוימת על הנוער. להרצאות ולשיעורים שלהם, שהתקיימו במועדון המפלגה, הגיעו בין 100 ל-200 מאזינים.

השפעתו של הארגון 'יוגנט' בלנינגרד התחילה להתעצם בשנת 1925, אולי מכיוון שהרדיפות של הציונים על ידי השלטונות אילצו את הנוער הלאומי להעדיף השתתפות בפעילותו של ארגון פחות נרדף, שלא היה בו משום איום במעצר לכל המשתתפים. חברי 'יוגנט פועלי ציון' והמפלגה שהנהיגה אותם הדגישו בכל דרך אפשרית את הסולידריות שלהם עם המדיניות של הממשלה הסובייטית כלפי המשקים החקלאים של היהודים, אותה הם הציבו כניגוד ל'יבסקציה' השנואה עליהם. מאמצי 'היבסקציה' וארגון הנוער 'קומסומו' לפרק את הברית כמעט ולא נשאו פרי. השלטונות הצליחו בשנת 1927 אחרי מאמצים כבירים לשכנע באמצעות הסוכן שלהם את אחד מהחברים להופיע באסיפה השנתית של 'היוגנט' ולבקר פומבית את פעילותה תוך הודעה על יציאתו מהברית.⁶¹

בסוף 1926 הגיע ללנינגרד מפולין חבר 'יוגנט-פארבאנד' משה ולישקראנץ, אשר הצטרף לסניף המקומי של אקר"פ וכתב כתבות על פעילותה לעיתון שיצא בפולין 'די פרייע יוגנט'. בשנים 1927-1926 היו בעיר אחד או שני חוגים על שם בורוכוב, יצאו שני עיתוני קיר ברוסית וביידיש.⁶² ב-1927 במאי יצאו חברי המפלגה בפעם האחרונה לרחובות לנינגרד כדי להשתתף בהפגנה של ה-1 במאי. הדגל האדום של 'פועלי ציון' ושירים יהודיים ששרו המפגינים משכו את תשומת ליבם של היהודים והלא יהודים, אשר ברובם אפילו לא חשדו בכך, שבברית המועצות עדיין קיימת מפלגה, שאינה המפלגה הקומוניסטית.⁶³

במרס 1928 לרגל יום הולדתה של המפלגה התקיימה קבלת הפנים הלגלית האחרונה של אקר"פ (פועלי ציון). באותה שנה נאסר קיום המפלגה, הסניף שלה בלנינגרד נסגר והמזכיר לשעבר של הוועד הלנינגרדי בורוכוביץ', נאלץ על פי השמועות לשתף פעולה עם שירותי הביטחון. אולם השלטונות לא הסתפקו בחיסול המפלגה. הם רצו לקבל התכחשות רשמית של הפעילים למפלגה. לשם כך בסתיו 1929 נשלח ללנינגרד חבר לשעבר של מזכירות 'היוגנט' יצחק שיינין, ששכנע את

חבריו לחתום על הכרזה פומבית של הסתלקות מוחלטת מהמפלגה ומהמצע שלה. הוא גם הבטיח לסדר בתמורה לכך את קבלתם של חבריו לשורות המפלגה הקומוניסטית בלי לעבור את תקופת המועמדות. משימתו של שיינין לא צלחה ובין 25 חותמי ההכרזה לא היה אף פעיל מלנינגרד. פרסום ההכרזה, שתוכנן ליום השנה של מהפכת אוקטובר בשנת 1930 עבר בלי שום הבלטה.

אחרי פיזור המפלגה עבדו חבריה במוסדות הסובייטיים של לנינגרד. למשל, גרשנזון שהתחיל את הקריירה שלו מתפקיד יועץ הועד המחוזי של האיגודים המקצועיים עלה לדרגת יועץ הועד הפועל של הסובייט במחוז לנינגרד. הפעילות המחתרנית לא נוהלה כלל. יחד עם זה קבוצה של חברים לשעבר במפלגת 'פועלי ציון' שמרה על יחסי ידידות, לפעמים הם יצאו בצוותה לטיולים בפאתי העיר, ארגנו חגיגות משותפות. ההבדל ביניהם לבין תושבי לנינגרד אחרים התבטא רק בכך, שפרט לחגים הסובייטיים, הם בדומה למרנים בספרד, ציינו את התאריכים 11 במרס ו17- בדצמבר – יום הולדתה של מפלגתם ויום מותו של בורוכוב. אחדים ערכו סדר של חג הפסח 'בשביל האימהות הזקנות'. פעם אחת הם גם יצאו ללוות את חבריהם שנסעו לארץ ישראל ואיש לא ראה בכך פגיעה בשלטון הסובייטי.⁶⁴

אם לא לקחת בחשבון את המעצר של אחד מחברי המפלגה בסוף 1928, הרי שבעצם איש מחברי 'פועלי ציון' בלנינגרד לא נרדף בסוף שנות העשרים, למרות שבאותה תקופה חברי מפלגות סוציאליסטיות ויהודיות אחרות כבר בילו שנים רבות בבתי הסוהר ובהגליה. רק בשנת 1934 נעצר מיכאיל גרצ'יקוב, את זאב בלום - פעיל לשעבר במוסקבה ומספר אנשים אחרים. יחסם של החוקרים כלפיהם היה די רך ומנומס.⁶⁵ אצל בלום חקרו, מה ידוע לו על הפעילות הציונית בלנינגרד. כנראה שהחוקר חיפש לא את בלום עצמו, אלא חומר מביך על פעילי התרבות היהודית – מומחה לתולדות הספרות ישראל צינברג, היסטוריון דוד מגיד, מומחה לשפות שמיות יחיאל רברבה⁶⁶ ועל אתנוגרף ישי פולנר, אתם נפגש ועבד בלום. אחרי מספר שבועות שוחררו כל העצורים לחופשי.⁶⁷

רק בשנת 1937 התחיל נקו"ד בחיסול החברים לשעבר במפלגת אקר"פ (פועלי ציון), אשר הואשמו על סמך פגישות ושיחות נדירות ביניהם בהמשך הפעילות המחתרנית. באפריל נעצר במקום עבודתו בארמון סמולני ותיק המפלגה אלי גרשנזון.⁶⁸ בסך הכל עד יולי 1937 נעצרו בלנינגרד 13 פעילים לשעבר של אקר"פ (פועלי ציון) ושל תנועת 'החלוץ'.⁶⁹ החלוצים לשעבר נחשבו מתנגדים אידיאולוגיים של חברי 'פועלי ציון' ועד המעצר אפילו לא הכירו אותם, אולם החוקרים איחדו את כולם לקבוצת 'עבריינים' אחת, כדי להוסיף משקל למשפט כולו. הנאשם המבוגר ביותר היה

גרשנזון שהיה בן 55, היתר היו הרבה יותר צעירים. אחרי חקירה מייגעת והכאות נערך כתב אישום סטנדרטי על פעילות אנטי-מהפכנית, ציונית ואנטי-סובייטית. ב-9 באוקטובר 1937 במהלך יום אחד התקיים המשפט בדלתיים סגורות בלי זכות גישה למשפחות ולעורכי דין. גרצ'יקוב וגרשנזון ניסו להוכיח בדברי ההגנה שלהם את נאמנותם למפלגת 'פועלי ציון' ולאדיאליים של מהפכת אוקטובר. לפי פסק הדין של בית המשפט קיבלו שישה מהנאשמים 10 שנות מאסר בתוספת ביטול זכויות האזרח לחמש שנים נוספות והיתר נדונו לתקופות קצרות יותר.

2.2 תנועות נוער ציוניות

שבשנות העשרים הייתה פעילותן הלגלית של המפלגות הפוליטיות בברה"מ, פרט למפלגה היהודית הקומוניסטית (אק"פ), אסורה ואילו הפעילות הבלתי לגלית נרדפה בכל הכוח. לכן פעילותה של התנועה הציונית התנהלה בעיקר באמצעות ארגוני נוער – ארגוני סטודנטים, ספורטאים וארגוני תרבות. החשוב מביניהם בלנינגרד היה 'החלוץ'.

החלוץ

דווקא בפטרוגרד פרחו עבודתו של יוסף טרומפלדור, שמטרתה הייתה להביא לתמורות בתנועת 'החלוץ', שנוצרה בקרב התנועה 'צעירי ציון' ולהפכה לגדוד העמל הראשוני להתיישבות הארץ ישראל. עוד בדצמבר 1917 בכנס של הציונים – לוחמי החזית המערבית הוקדשה תשומת לב מיוחדת לארגון 'החלוץ'. בכנס הוחלט, שבתום המלחמה יתארגנו החיילים היהודים לגדודים שישלחו לארץ ישראל.⁷⁰ במרס 1918 התקיימה בפטרוגרד האסיפה המכוננת של ארגון 'החלוץ'. בהוצאה לאור 'קדימה' יצאה לאור חוברת של טרומפלדור, שהכילה תוכנית התקנון של הארגון.⁷¹ בניגוד לרבים מחבריו, לא קיווה טרומפלדור שהבולשביקים יפסידו את שלטונם בזמן הקרוב. לכן כבר בסתיו 1918 הוא ניסה להשיג האישור הרשמי לקיומו של 'החלוץ'. אולם הועד הפועל של אזור מוסקובסקי בפטרוגרד, לשם פנו חברי 'החלוץ', סרב לרשום את הארגון בטוענה, שפעילותו 'מוגבלת לעניינים הלאומניים'. גם הגשת העירעור לא הביאה לתוצאות ובתשובה נאמר, ש'החלוץ' מושך את העמלים לארץ ישראל, בשעה שהם נחוצים ברוסיה הסובייטית.⁷²

טרומפלדור התנגד לכך ש'החלוץ' ייהפך לנספח לארגון הציוני, אותו הוא החשיב כמפלגה בורגנית. הוא גם לא ראה בעין טובה את התלות ב'צעירי ציון', בה באותה תקופה היו חברים חלוצים רבים.⁷³ אולם בשלבים הראשונים של הארגון התנועה לא יכלה להסתדר בלי תמיכתם של מהארגונים שהוזכרו לעיל. ביוני 1918 במהלך הדיון של נציגי הארגון הציוני, 'צעירי ציון' וסניף

'החלוץ' בפטרוגרד הוקמה לשכת ארגון זמנית של 'החלוץ' לשם ניהול העבודה בכל המדינה ממוסקבה וכדי להכין את הועידה הכל-רוסית. במהרה התברר לכל, שהעברת ההנהלה למוסקבה הייתה מוקדמת. למרות הקריאות התכופות של הועד בפטרוגרד והתערבותו האישית של טרומפלדור נתקעה ההכנה של הועידה. בסופו של הדבר הועד בפטרוגרד הקים מחדש את הלשכה הארגונית בפטרוגרד, אשר מייד הכריזה על התכנסותה הועידה של 'החלוץ'.⁷⁴

לקראת הקיץ 1918 הופיעה בפטרוגרד סדנה ראשונה של החלוצים לגננות. טרומפלדור סרב לקבל עבור הסדנה חלקת אדמה באמצעות 'אורטי'. במקום זה העדיף עבודה שכורה של החלוצים, שהתאימה יותר לאופי עבודתם העתידית בארץ ישראל. קבוצה של 20 חלוצים התחילה לגדל תפוחי אדמה בפוליוסטרובו - פרבר של פטרוגרד. בהדרגה למדו החלוצים את אופי העבודה החקלאית, חיו בתור קומונה בבית שכור, למדו בערבים עברית, שמעו הרצאות על ארץ ישראל, נחו בשבתות.⁷⁵ אולם אי התאמתם הראשונית של חברי הקומונה לעבודה פיזית קשה והרעב ששרר בפטרוגרד יצרו מתיחות וסכסוכים בתוך החבורה, שהחזיקה מעמד רק הודות לרצון הברזל של המארגן שלה. על כך מעידים הזיכרונות של אחד מחברי הקומונה:

סבלנו מאוד מחוסר צריכי-המזון ... אלה שהיו רק על העבודה בפוליוסטרובה לא השיגה ידם לקנות לחם בשוק 'החופשי' ... בעוד שבני האמידים היו מקבלים גם כסף וגם מזונות מהבית ולהם היו גריסים ותפוחי-אדמה ולחם ושמן קנבוס. ואחרי הסעודה הכללית היו נדלקות מדורות בפינות שונות של החצר ושם היו מוכנות 'סעודות מפסיקות' על ידי 'קבוצות קטנות' בנות 3-4. 'הבדלי המעמדות' אלה עוררו לא מעט קצב ונרגנות ולא פעם ... צלצלנו לטרומפלדור שיבוא מיד להשלים בין הנצים ולהשתיק את 'המורדים'. רושם השיחות ודברי הכיבושים של טרומפלדור חרות בזיכרוני עד היום. הוא שידל בתוקף, טען כי עלינו לראות את חיינו **כאן** כחיי מעבר, אך קשי-הסבל עוד מחכה לנו **שם**, בארץ. 'החלוץ' צריך לחשל את עצמו לקראת הימים הבאים ... והמרדנים ישבו ושתו בפה פתוח את הדברים.⁷⁶

חברי הסדנה לגננות הפכו לבסיס של קבוצה קטנה של 'החלוצים המיידים', שהיו מוכנים לנסוע לארץ ישראל בכל רגע בשביל לעסוק בעבודה כלשהי. בסוף אוקטובר הם פתחו בסימטה בולשוי קאזאצ'יי מועדון, ששימש גם כמעונות לאנשי 'החלוץ', עם שיעורי העברית, ספריה ומסעדה זולה. הצליחו לרשום את המועדון ב'נארקומפרוס' והדבר העניק בסיס חוקי לפתיחתם של מועדונים כאלה גם בערים אחרות.⁷⁷

בימים 7 עד 9 בינואר 1919 השתמשו בחדרי המועדון לעריכת ועידת הייסוד הכל-רוסית של 'החלוץ', שלמען כינוסה הקדישו טרומפלדור וחבריו מאמצים כה גדולים. בוועידה השתתפו 27 צירים מ-23 ישובים, לא כולל הפעילים מפטרוגרד.⁷⁸ במהלך ישיבות התגבשו המטרות והמהות של הארגון, הוקם המרכז המנהל, נדונו בעיות ההכנה להתיישבות בארץ ישראל. חילוקי דעות מהותיים נתגלו בין המשתתפים בעת הדיון על התקנון. אחדים סברו ש'החלוץ' אמור לאחד את כל מי שמתכוון לעשות עליה ולחיות מעמל ידיו. אחרים (מאקסימליסטים) ראו בארגון את חיל החלוץ של האיידאליסטים, אשר העמידו את עצמם לתקופה מסוימת לרשות התנועה והכינו קרקע לעלייתם לארץ ישראל של המוני העמלים. גם הצעתו של טרומפלדור להטיל על 'החלוץ' את הקמתו של הצבא היהודי בארץ ישראל עוררה מחלוקות.⁷⁹ בהחלטה הנועלת של הוועידה הוכרז על-מפלגתיותו של 'החלוץ'. הוועידה העדיפה הגדרה רחבה יותר ומחייבת פחות של החלוצים ודחתה את ההגדרה של המקסימליסטים. יחד עם זה התקנון שנתקבל שם דגש על התפקידים הצבאיים של הארגון. כמרכז 'החלוץ' נקבע זמנית פטרוגרד. בהרכב המרכז, פרט ליושב הראש טרומפלדור, נבחרו שני תושבי פטרוגרד ושני תושבי מוסקבה.

לאחר הוועידה המוצלחת שהתקיימה בפטרוגרד החלה התפשטות התנועה בכל המדינה. מכיוון שהיעד העיקרי של 'החלוץ' היה מעבר המתישבים לעבודה חקלאית, תוך זמן קצר הועבר מרכז הפעילות לקרים ולאוקראינה ואילו המרכז הועבר למוסקבה, שהייתה קרובה יותר מבחינה הגיאוגרפית. כדי לקיים השתלמות מקצועית לנוער מפטרוגרד הושכרה סדנה גדולה לעיבוד עצים. על פי ההחלטה של הוועידה יצא טרומפלדור לארץ ישראל כדי לבדוק שם את תנאי המחיה לחלוצים. בדרכו לארץ ישראל ארגן טרומפלדור בקרים באזור דז'אנקוי קבוצה חקלאית ראשונה של החלוצים, שאליה הצטרפו כנראה גם מספר צעירים שהגיעו מפטרוגרד.⁸⁰

ראשי הארגון הציוני לא היו מרוצים מהקו הסוציאליסטי של 'החלוץ'. ביולי 1919 האשים יולי ברוצקוס בכתב העת *Khronika evreiskoi zhyzni* את 'החלוץ' ב'חטאי הבולשביזם' והביע דעה שעל סמך זה צריך לסיים את קיומו, שכן לשם הכנת המתישבים כבר קיימת החברה להתיישבות. מכיוון שהאוטוריטה של ברוצקוס הייתה גבוהה, עורר המאמר דאגה בקרב החלוצים. על מנת להרגיעם נאלצו ראשי 'החלוץ' לערוך אסיפות רבות, בהן נדונה שאלת ההבדל בין הארגון לבין החברה להתיישבות.⁸¹

בשנים הראשונות של השלטון הסובייטי חלה ירידה בגיל החברים בתנועה הציונית והתחזקה נטייתם שמאלה. תשומת הלב העיקרית הוקדשה לחינוך לעבודה. כתוצאה מכך הועבר מרכז

הכובד של הפעילות הציונית לאזורים עם ריכוזים יהודיים רבים באוקראינה ובבילורוסיה. באותו זמן המצב בפטרוגרד, כלומר התעשייה המשותקת, דירות שנעזבו, פועלים מקצועיים ומומחים למקצועות טכניים המובטלים היוו בעיני ראשי 'החלוץ' הזדמנות להפוך את העיר למרכז ההכשרה המקצועית לעלייה. בשנת 1923 כתוצאה מחיפושים ארוכים נמצא בית באי ואסילייבסקי, בו ניתן היה לשכן את הסדנה ללימוד המקצוע על ידי החלוצים.⁸²

בינתיים המאמצים הבלתי פוסקים של ראשי 'החלוץ' במוסקבה לזכות בהכרה. פעילותם נשאו פרי. כך, ב-22 באוגוסט 1923 התקבלו סוף-סוף האישורים הרשמיים לפעילות והדבר גרם להתפלגות התנועה ל'החלוץ הלגלי' (שמאלי או מעמדי) ול'החלוץ הבלתי לגלי' (לאומי עמלני או ימני). ראשי האגף הלאומי חששו, שקבלת ההכרה הרשמית יעמיד את הארגון תחת הפיקוח של השלטון הסובייטי ויביא לתמורה באופיה של התנועה ולהתקרבותה לבולשביזם, כפי שארע הדבר עם מפלגת 'פועלי ציון'. חששותיהם היו מבוססים. למשל, בתקנון של 'החלוץ המעמדי' שאושר רשמית נמחק, בהתאם לדרישות השלטונות, הסעיף שדן בהשתתפות בארגון העלייה. OGPU (הנהלה פוליטית ממלכתית מאוחדת – שירותי הביטחון) שלח לסניפי 'החלוץ', הפועלים רשמית סוכנים - פרובוקטורים, שעל סמך הלשנותיהם בוצעו מעצרים. יחד עם זה נראו לעין המעלות של ארגון ציוני, הפועל ההכרה הרשמית של 'החלוץ'. גם פעילי תנועת הפועלים ובראשה בן-גוריון דרשו לדאוג להכרה רשמית של תנועת 'התחוץ' ברוסיה.

לאחר הענקת ההכרה החליט המרכז של 'החלוץ' להעניק הלוואה לשם ארגון הסדנה בפטרוגרד. כמו במוסקבה ובקייב, גם בפטרוגרד תוכננו מרכזים להכשרה מקצועית, בשעה שהכשרה חקלאית אמורה הייתה להיערך בקרים ובמחוז אודסה.⁸³

למרות שלפי טענתו של יושב הראש דן פינס לקראת תחילת 1924 היו ב'החלוץ המעמדי' כ-1500 חברים, על פי המסמכים שנשתמרו בארכיונים, לקראת ה-1 בינואר 1924 נרשמו רק הסניפים במוסקבה, בלנינגרד, בניז'ני נובגורוד ובסימפרופול ובסך הכל היו שם 114 איש. הסניף בלנינגרד מנה 40 איש, כלומר 35% מכל החברים של הארגון שנרשמו באותה עת.⁸⁴ היו אלה בעיקר צעירים בני 20-25. בניגוד לקבוצות 'החלוץ' בערי השדה, בלנינגרד רוב החברים היו תלמידים, סטודנטים ואנשי הצווארון הלבן: כימאים, מורים, עובדי רפואה. רק רבע מהחלוצים היו (או טענו כך) פועלים מקצועיים.⁸⁵

בסדנה ששכרו באפריל 1924 הצליחו להפיק סחורה. הקבוצה שמנתה תחילה 9 איש, עסקה בייצור פקקי מתכת וראשי הפרימוסים. בהדרגה התמלאה הסדנה באנשים צעירים, שהופנו לשם

על ידי המרכז מערי השדה של אוקראינה ושל בילורוסיה. תחילה נתקלו החלוצים בקשיים. חסר היה הון התחלתי ואמצעים לרכישת חומרי גלם ומזון. רוב החלוצים לא היו פועלים מקצועיים ועל כן התפוקה הייתה נמוכה ו"כמעט שום הזמנה לא בוצעה במדויק ובמועד". העדר הניסיון של ההנהלה גרם להפסקות בעבודה, התרחבות צוות העובדים ועלויות גבוהות מן המתוכנן. ללנינגרד שוגר להושיט סיוע חבר המרכז של 'החלוץ' יהושע אלטשולר.⁸⁶ לאחר שלמד את המצב, הוא שינה את הסטטוס של הסדנה ממפעל פרטי לבית מלאכה קואופרטיבי 'עמלי' והדבר איפשר לקבל תנאי שכירות טובים יותר. כמובן שהקואופרטיב נטל על עצמו את חובותיה והתחייבויותיה של הסדנה.⁸⁷

בד בבד עם הדאגה לפיתוח המפעל ארגן 'החלוץ' בלנינגרד לימודי הכשרה מטעם האיגודים המקצועיים, שיעורי כלכלה פוליטית ועברית. בתהלוכה של האחד במאי יצאו החלוצים עם הדגל שלהם וסיסמה ברוסית ובעברית 'ברכתנו ללוחמי החירות הלאומית והחברתית של העמלים'. כאמור, האישור לפעילות הלגלית לא הבטיח חופש הפעולה ואכן, ניסיונו של 'החלוץ' לפתוח מועדון לא התקבל בהבנה אצל השלטונות המקומיים.⁸⁸

ללנינגרד הגיע לבדיקה מזכיר המרכז של 'החלוץ' דן פינס. הוא מינה מנהל חדש לבית המלאכה, ששכר כמה עובדים מקצועיים. אחרי זה מצב העניינים ב'עמלי' הלך והשתפר, עלות המוצרים שהופקו עלתה וסכום החובות ירד. אבל לרוע המזל הוצפה העיר לנינגרד כולה, והמים הציפו גם את המפעל. אי אפשר היה להמשיך את העבודה באותו מקום.⁸⁹ העברה למקום חדש, המרוחק מהמרכז, הייתה מעייפת וקשה. ימים רבים חלפו עד שאפשר היה לחזור לעבודה השוטפת. הנה כיצד מתאר זאת אחד החלוצים:

השכם בבוקר היינו יוצאים מאזורי התעשייה של העיר הענקית, מעמיסים את המכונות הכבדות על עגלת משא הרתומה לסוס ומשרכים רגלינו אחריה למרחק קילומטרים רבים. מאחר שלא נמצאו בכיסינו הפרוטות הדרושות לרכישת כרטיסי חשמלית, היינו הולכים בבוץ ובשלג ועם ערוב היום היינו מגיעים, עייפים ורעבים, למפעל, פורקים את המכונות שוב משרכים רגלינו אל דירת הקומונה, מרחק שבעה קילומטרים.⁹⁰

עבודתו של הקואופרטיב בלנינגרד הייתה תמיד במצב של משבר, גם מפעלים אחרים של 'החלוץ' לא הצליחו טוב יותר. לכן בדצמבר בישיבת המליאה של המרכז הצביעו על 'עמלי' כאחד משורה של מפעלים, בעלי החשיבות המרכזית לתנועה. לקראת תחילת שנת 1925 הסניף בלנינגרד, שהיה מורכב אז בעיקר מעובדי 'עמלי' הכפיל את מספר חבריו. מספר הפועלים שעבדו בעיבוד מתכת,

כגון מטביעים, נפחים וחרטים, היווה שליש מכל העובדים. גם בעיר נבל במחוז לנינגרד הוקם סניף של 'החלוץ'. במקום זה נפתח עבור החלוצים מועדון, בו ביקרו בקביעות פועלים ובעלי המלאכה.⁹¹

בהשוואה ל'החלוץ' המעמדי' הלגלי מימדי העבודה בארגון הלאומי המחתרתי של 'החלוץ' בלנינגרד, היה צנוע. למרות זאת אירגן הועד של 'החלוץ' הבלתי לגלי, שהוקם בלנינגרד לקראת סוף יוני 1924, סדנה לנגרות בעיר. בנוסף לכך מספר אנשים הצליחו להתקבל לבתי החרושת הממלכתיים ולסדנה לעיבוד מוצרי שיש. על מנת לקבל את האנשים שהגיעו להכשרה ואת אלה שציפו לאישור המסמכים לעלייה, שכר הועד באוגוסט 1924 באמצעות אנשים אחרים דירה באי ואסיליבסקי. בחלוף הזמן הפכה הדירה ממעונות ל'בית החלוץ', כלומר למועדון ולמרכז הפעילות של הועד בלנינגרד. שם התנהלו כל האסיפות, הישיבות והפגישות.⁹²

8- בינואר 1925 במהלך מעצרים המוניים של ציונים צעירים נעצרו גם שמונה פועלים מיעמל', שלושה מהם היו פועלים מוקצועיים. הדבר סיבך עוד יותר את המעבר המייגע של המפעל למקום החדש. הייצור חודש רק באפריל. בינתיים ההפסקה הארוכה והחלפת הציוד שבמפעל לשם קבלת הזמנות אחרות דלדלו את האמצעים הדלים בלאו הכי. הלוואות צנועות שהוענקו על ידי המרכז לא הצילו את מצבו המימשל של הקואופרטיב.⁹³ חברי הקומונה קיבלו שכר שהיווה חמישית מהשכר הממוצע של עובדי המתכת והאנשים סבלו מחרפת רעב. הצפיפות במעונות הייתה בלתי נסבלת. בגלל תנאי התברואה חלו חברים רבים. מסובכים היו גם היחסים עם המנהל האדמיניסטרטיבי, אשר קיבל לעבודה כמה מומחים מהצד (ביניהם גם לא יהודים), שהיו אחראים לעבודות מסובכות ולהדרכת יתר חברי הקומונה. בינתיים ראשי התנועה במוסקבה דרשו שמפעל 'יעמל' יתרחב ויקבל לעבודה 'חברים חזקים', מה גם שהלך וגדל מספר הצעירים, שנמלטו מהעיירות מחשש למעצר ופנו ל'החלוץ' בחיפוש אחר מיקלט ועבודה. בין אלה שהופנו על ידי המרכז לעבודה ב'יעמל' היה גם המשורר העברי חיים לנסקי (שטיינסון). לנסקי עבד בתור חרט, תמיד מילא את המוטל עליו ולפי דברי חבריו היה אחד העובדים המסורים ביותר.⁹⁴

באותה תקופה גם התרחש הניסיון הכושל לאחד את האגף הלגלי והאגף הבלתי לגלי של 'החלוץ'. על כך הוחלט עוד בנובמבר 1924 בברלין, בוועידה המשותפת של ההסתדרות בארץ ישראל, המרכז העולמי של 'החלוץ' ומפלגות פועלים יהודיות בתפוצות. שם גם נערך המצע המשותף, אשר שם את 'החלוץ' המחתרתי תחת מרותו של 'החלוץ' הלגלי. דוד רמז ולוי אשכול שביקרו בדצמבר 1924 במוסקבה השקיעו מאמצים רבים על מנת לשכנע את שני הצדדים לעשות צעד ראשון לאיחוד.

אולם הניסיון הסתיים בהתפרצות מהומה, כאשר תוך כדי הישיבה של הוועד המאחד ירה בלהט הויכוח יהודה קגנוביץ' ('החלוץ' המחתרתי) ביהושע אלטשולר. יש לציין שקגנוביץ' ואלטשולר השלימו אחרי מספר שנים, כאשר נפגשו באחד מבתי הסוהר בסיביר.⁹⁵

הויכוחים בין ראשי התנועה נגעו פחות לחברים מן השורה של שני הארגונים, שהקשר ביניהם לא נפסק. כנראה שבגלל זה בישיבת המליאה של המרכז שהתקיים ביולי, הצביעו על עבודתם הארגונית והתרבותית הגרועה של החברים בלנינגרד – רמז למאבק בלתי מספק עם 'החלוץ' המחתרתי. המפעל נתקל בקשיים גם בגלל עליה של העובדים מקצועיים רבים לארץ ישראל, בעיקר אלה שהמירו את מעצמם והגלייתם לגירוש מרוסיה. בדרך כלל במקרים כאלה צידד המרכז בעלייה המיידית.⁹⁶

הסניף הלנינגרדי של 'החלוץ' המחתרתי היה בין הראשונים שחש את הקשחת המדיניות של השלטונות. כבר בפברואר 1926 נעצרו שישה עובדי בית המלאכה לנגרות של 'החלוץ'. חלוצים 'עמלנים' רבים מאוקראינה ומבילורוסיה שמצאו המקלט במעונות המפעל של 'עמלי', נתפסו שם במהלך המעצרים הליליים של שירותי הביטחון. רוב העצורים הוגלו, חלקם מצאו את עצמם בבית הסוהר המיועד לאסירים הפוליטיים, מעטים שוחררו. התחזקות הרדיפות אילצה את הוועד לוותר סופית על הפעילות הלגלית של הארגון.⁹⁷

בניגוד למדיניות המשטרה החשאית כלפי הארגונים הציוניים המחתרתיים, לעת עתה לא התכוונו השלטונות לחסל את 'החלוץ' המעמדי הלגלי. אולם גם הארגון הזה חש את התחזקות הרדיפות. נאסר על חברי 'החלוץ' לעבוד בגוברניות מסוימות של הרפובליקה הרוסית, בקשותיהם לערוך ועידה ולאשר יציאה של חברי המרכז של 'החלוץ' לחוץ לארץ נתקלו בסירוב. המסע נגד החלוצים בעיתונות הלך והחריף. כך ב-1926 נפתחה ההתקפה על המרכז, כאשר נעצרו פעילי הבולטים פינס, אלטשולר, שפירא, יבזריחין. ביוני ובספטמבר של אותה שנה נערכו בלנינגרד מעצרים המוניים של החלוצים. לא פחות מעשרה עצורים הוגלו. הדאגה לעצורים הייתה עול כבד על כתפי המרכז ומנעה ממנו לעבוד כראוי בסניפים. ב-11 באוגוסט 1926 במכתב מהמרכז לסניף הארגון בניז'ני נובגורוד נכתב, שבמוסקבה בבית המעצר נמצאים 12 חברים מתל-חי (ישוב של 'החלוץ' בקרים) ו-6 מלנינגרד. כדי לעזור לעצורים דרושים כוחות ואמצעים רבים.⁹⁸

בתנאים האלה עשה המרכז של 'החלוץ' את כל שהיה ביכולתו על מנת להאריך את קיומו של הקואופרטיב 'עמלי'. הוא קיבל בפברואר 1926 אשראי – 10,000 רובלים והסכום עלה על כל סכומי האשראי שנתקבלו בקואופרטיבים בערים אחרות. למרות הכל מצבו של 'העמלי' לא

השתפר בהרבה. החובות שהצטברו במהלך חודשים רבים של תשלום דמי השכירות ותלונותיהם הבלתי פוסקות של השכנים על הרעש והצפיפות בדירה אילצו את חברי הקואופרטיב לעבור למפעל, שם חסרו תנאי היגיינה מינימליים. הפסקת העלייה וחי אנשי הקומונה בתנאי עוני וכמעט רעב, המעצרים של אנשי הקומונה המעולים ביותר, המשבר הכלכלי בארץ ישראל, העדר התקשורת עם ארץ ישראל – כל זה עמד בניגוד גמור עם הצלחות החקלאים היהודים בברית המועצות, עלייה מסוימת ברמת החיים של אזרחים סובייטיים ופיתויי החיים בלנינגרד של תקופת ה'נאפי'. כל הגורמים האלה הביאו למשבר עמוק ב'עמל' ובסניף 'החלוץ' הלנינגרדי.⁹⁹

באותה שנה החל גם חיסול המשקים החקלאיים של 'החלוץ' בקרים וחברי התנועה שגורשו משם היו זקוקים למקום העבודה. לכן המרכז לא רק תמך ב'עמל' בכוחותיו האחרונים, אלא באוקטובר 1926 התחיל לארגן בלנינגרד סדנה לייצור סריגים 'עבודה'.¹⁰⁰

המצב ב'עמל' התאזן במקצת. נכון שרמת החיים של חברי הקואופרטיב הייתה נמוכה ביותר והיה חסר הון כדי להרחיב את הייצור. לעומת זה בסדנה החדשה לסריגים 'עבודה', שהייתה מצוידת במכונות חדשות, העניינים התנהלו באורח מספק. במרכז בגלל העדר אמצעים ירד השכר של העובדים וגם הכספים האלה לא נתקבלו. בעיות כספיות והמשבר הרוחני של התנועה נדונו במליאת המרכז של 'החלוץ', שהתקיימה ב-16-22 ביולי 1927. אחד הנואמים אהרון צירלין הציע להקפיא את פעילות התנועה במשך תקופת הידרדרות, "מכיוון שאין עכשיו שום אפשרות לנהל עבודה". בגלל המצב הקודר הזה הודגשו הצלחותיהם צנועות מאוד של 'עמל' ו'עבודה' בהחלטת המליאה.¹⁰¹

בתחילת 1928 מנה כל הסניף הלנינגרדי של 'החלוץ' הלגלי 110 איש. רובם היו פועלים. חלקם של הלומדים ושל בעלי המקצועות החופשיים ירד לכרבע מהמספר הכולל. כשלושים בחורות עבדו בתור סורגות ותופרות בסדנה של 'עבודה'.¹⁰²

עובדת קיומו של הקואופרטיב 'עמל' לא נתנה מנוח לשלטונות. מנהל המפעל יוסף מלודק נקרא מדי פעם לחקירות בשירותי הביטחון. בד בבד לפי עצתו של מומחה הועדה המחוזית של המפלגה הבולשביקית הוקם בקואופרטיב תא קומוניסטי, שהתאמץ לערער את הקומונה מבפנים. "לא יהיה זה קשה לפרק את הקומונה, מכיוון מבחינה כלכלית הארגון הזה נותן לנוער מעט מאוד" – כתב המומחה.¹⁰³ כאשר השלטונות השתכנעו, שלמרות ציפיותיהם התמוטטות החבורה משתהה, הוצע לחברי מרכז 'החלוץ' לעזוב את הקואופרטיב באיומי מעצר ואילו ל'עמל' הציעו להתאחד עם מפעל שכן לא יהודי. חברי הקומונה הבינו שאין מנוס מסגירת המפעל וחסול הקומונה וכדי

למנוע מעצרים נוספים עזבו חברי הוועד את הקומונה והאיחוד התבצע. בפברואר בא גל נוסף של מעצרים בלנינגרד ובאפריל 1928 נאסרה סופית פעילותו של 'החלוץ'.

בשנים 1929 ו-1930 נמשכו המעצרים ושוב עשרות אנשים צעירים, חלוצים ולא חלוצים, מצאו את עצמם בבתי הסוהר ובמקומות הגליה. עצורים אחדים עדיין הצליחו להשיג במקום הגלות אישור יציאה לארץ ישראל. אחדים מחברי 'עמל' עזבו את רוסיה ב-1929 יחד עם חברי הקומונה תל-חי שהייתה בעבר בקרים. אחרים הגיעו לארץ ישראל מאוחר יותר. מרבית הנשארים במפעל נעצרו בתקופת הטיהורים ב-1937-1938.¹⁰⁴

'החבר'

'החבר' – ארגון על-מפלגתי של הסטודנטים הציונים זכה להשפעה גדולה בפטרבורג. הוקם ב-1912 על ידי הסטודנטים מרוסיה שלמדו באירופה המערבית והיה בלתי לגלי ברוסיה עד מהפכת פברואר. היושב ראש והמנהיג שזכה להכרה של חברי 'החבר' עד שנת 1917 היה אברהם אידלסון (אילון). 'החבר' ראה את היעד שלו בהכנה הרוחנית של החברים באמצעות עריכת סמינרים, רכישת השכלה, לימוד עברית וההיסטוריה היהודית וחקר תולדות ארץ ישראל. בפטרבורג ישב המרכז של 'החבר' ומשנת 1915 ועד ינואר 1918 יצא לאור ביטאון *Evreiskii*.

student

באפריל 1917 התקיים בפטרבורג בטקסיות גדולה כנס שישי של הארגון, שהיה הפעם לגלי. בשנת 1918 היה ניסיון להעביר את הנהלת 'החבר' למוסקבה, אבל הדבר לא צלח. למרות זאת בוועידה הכל-רוסית שהתקיימה בספטמבר 1919 הוחלט שוב על העברת המרכז למוסקבה. באביב 1920 רוב חברי המרכז של 'החבר' נעצרו יחד עם משתתפי הוועידה הציונית. כתוצאה מכך נפסקה זמנית העבודה במוסקבה ובפטרבורג.¹⁰⁵ אבל אחרי שנתיים העבודה התחדשה, כאשר בוועידה ה-8 של 'החבר' בשנת 1922 נבחרו למרכז החדש שלושה תושבי פטרבורג ושני תושבי מוסקבה. באוקטובר 1923 קבוצת 'החבר' של פטרבורג נסעה במיוחד למוסקבה על מנת לבקר בביתן של ארץ ישראל בתערוכה החקלאות הבינלאומית ושם התוודעה אל ראש המשלחת של ארץ ישראל דוד בן-גוריון.¹⁰⁶

בוועידה ה-9 של 'החבר', שנערך בפטרבורג בינואר 1924 דיברו הצירים על כך, שאין מקום לארגון סטודנטים עצמאי, בשעה שסטודנטים-ציונים מורחקים מהאוניברסיטאות ונעצרים. הם דרשו להתאחד עם קבוצות צעירים ציוניות אחרות ברחבי המדינה ולפתח עבודה בקרב הנוער העובד,

שהוא פחות מהנוער הלומד נתון לרדיפות המינהל. הועידה החליטה ליצור ברית עם התאחדות תלמידי הכיתות הגבוהות של הציונים 'הסתדרות', שפעלה באוקראינה מ-1907 ועם ארגון הנוער הציוני 'קדימה', שהוקם ב-1917 בקאזאן והתפשט גם לבילורוסיה. מכיוון שחברי המרכז מפטרוגרד התנגדו לאיחוד, הם לא נבחרו למרכז החדש, שעבר למוסקבה. כתוצאה מאיחודם של שלושה ארגונים אלה נוסד ארגון מאוחד כל-רוסי של הנוער הציוני (EVOSM).

השלטונות הגיבו על התרחבות הפעילות הציונית ברדיפות. באביב 1924 נעצרו אהרון לוריא (צס"פ) וגם צבי כהן ומודרכי שפירא (שניהם – חברי 'החברי').¹⁰⁷ המעצרים ההמוניים התרחשו ב-2 בספטמבר 1924, כאשר בכל המדינה הושלכו לבתי הסוהר עד שלושת אלפים ציונים, בעיקר באוקראינה. בלנינגרד לא היו מעצרים באותו יום.¹⁰⁸ לעומת זה ב-8 בינואר 1925 בגל החדש של המעצרים נעצרו עד 70 ציונים צעירים בלנינגרד ובתוכם ראש 'צעירי ציון' ו'החברי' יצחק וילנצ'יק.¹⁰⁹ הציונים שנעצרו נשפטו למועדים שונים של מאסר ולהגליה, אבל רובם זכו בסופו של הדבר להחלפת פסק הדין להגליה לארץ ישראל.

מבחינה זו אופייניים קורותיו של יוסיף גליוקמן. הוא נולד בעיר הבירה ב-1902 והתקבל ל'החברי' ב-1918, כעבור חמש שנים מונה לסגן יושב ראש הארגון וחבר המרכז. בתור ציר של פטרוגרד השתתף גליוקמן בדיוני הארגון הציוני במוסקבה בשנים 1921-1924. בינואר 1925 נעצר באשמת החברות בארגון הציוני ופסק דינו היה – שלוש שנות הגליה בסיביר. במאי 1925 נשלח גליוקמן לארץ ישראל.

כתוצאה מכך, שבין החברים ב-EVOSM הורגשה הנטייה לקבל את הקו הפוליטי של מפלגת 'ההתאחדות', התאספו בפברואר 1926 מתנגדי הרעיון הזה בוועידה מיוחדת בפטרוגרד. אולם למחרת התפרצו לדירה, בה ישבו הצירים, סוכני שירותי הביטחון. מבלי לשים לב לנשק ולצעקות 'להרים ידיים! אנחנו יורים!' התחילו חברי המפלגה לקרוע את הפרוטוקול ואת מסמכי הארגון. אחר כך במשך מספר שעות הם צעקו והרעישו על מנת למשוך בעזרת הרעש את תשומת ליבם של העוברים והשבים וכך להזהיר על המתרחש את חבריהם שאיחרו לבוא. רק לאחר שהגיעה התגבורת, שהתנפלה על האנשים במכות ובקללות לעיני העדים הרבים, דחפה את הצעירים לתוך המכוניות, הצליח החוקר להביא את 21 חברי הוועידה לבית הסוהר. במהלך הנסיעה למוסקבה ערכו העצורים את הישיבה המסכמת של הוועידה, בה הוחלט, שבתנאים שנוצרו לא צריך לצאת נגד הפוליטיזציה של התנועה.¹¹⁰ כתוצאה ממעצרים של משתתפי הוועידה נעצרו והושמו בבידוד בבית הסוהר לאסירים פוליטיים משה וייסברג ואברהם סאחנין והנותרים שולחו להגליה, ממנה

אחדים לא שבו עוד.¹¹¹ אחרי זמן קצר קיבל EVOSM את המצע של 'ההתאחדות' ושינה את שמו לארגון המאוחד הכל-רוסי של הנוער הציוני העובד (EVTOSM).

השומר הצעיר

ייסודו של הארגון EVOSM לווה בהתפרקות מיידית בתנועת הנוער 'השומר הצעיר'. האגף הימני שלה 'השומר הצעיר העמלני' (הלאומי) היה תחת השפעתו של EVOSM ומפלגת 'התאחדות', שהוקמה ב-1923. מהאגף הימני של 'צעירי ציון'. האגף השמאלי (מעמדי) של 'השומר הצעיר' התקרב לצס"פ ולברית הנוער שלה סס"מ (ברית הנוער הציוני הסוציאליסטי). ב-25 בינואר 1925 התקיימה בלנינגרד ישיבה של המועצה הראשית של 'השומר הצעיר המעמדי', בה השתתפו גם חברי 'השומר הצעיר העמלני', צס"פ וסס"פ בישיבה זו היה ניסיון לאחד תנועות נוער ציוניות על בסיס על-מפלגתי, מכיוון שרבים גינו את החדרת האלמנטים של המאבקים המפלגתיים בקרב הילדים והנוער. קצת לפני האסיפה, תחת הלחץ של OGPU חתמו שלושה ראשי 'השומר הצעיר המעמדי' בלנינגרד, שנעצרו על הודאת ההתכחשות מהפעילות הציונית. הדבר עירער את עמדת ראשי התנועה בעיני הפעילים וגרם להתקרבותם עם קבוצות נוער אחרות. אולם לא ניתן היה להתגבר על העימותים בין המפלגות והאסיפה הסתיימה בלא תוצאות.¹¹²

בסוף חודש מאי נעצר ראש 'השומר הצעיר המעמדי' ואת מקומו תפסה ראייה רוזובסקיה, שנשלחה על ידי המפקדה הראשית מחרקוב. תחת שרביטה של רוזובסקיה הפך 'השומר הצעיר' לתנועה החזקה ביותר של הנוער היהודי בלנינגרד, אך גם באותה תקופה לא עלה מספר חבריו על כמה עשרות. הם עסקו בעבודה בתחום התרבות וסייעו לארגון הציוני שפעל במחתרת. באפריל 1926 הצלחותיה של ראייה הביאו פרי, היא נקראה למוסקבה לעבוד במפקדה הראשית של הארגון.¹¹³ אחד מחברי השומר הצעיר סניה כץ הוגלה לאיים סולובצקי שעל הים הלבן, חלה שם, הוחזר ללנינגרד לטיפול ונפטר ב-1928 מהרעלת דם.¹¹⁴

לאחר עזיבתה של רוזובסקיה למוסקבה והמעצרים בסוף 1926 תחילת 1927 ירדה הפעילות וההשפעה של הסניף הלנינגרדי של 'השומר הצעיר'. לנינגרד גם פסקה להיות מקום מסתור לפעילים מערי השדה, שהסתתרו מהמעצר. למשל, ב-1926 החליט חבר 'השומר הצעיר' המעמדי בבילורוסיה משה זילזניאק לנסוע ללנינגרד, כדי להימלט מהמעצר בגין נאומו נגד היבסקציה תוך כדי דיון בעיירה קאלינקוביצי. אולם הוא בכל זאת נעצר באותה השנה.¹¹⁵

המעצרים החדשים גרמו לשיתוק הפעילות המחתרית של 'השומר הצעיר המעמדי' בלנינגרד. במכתב לארץ ישראל מה-6 במרס 1931 כתב אחד מהפעילים בארגון המוסקבאי, שהקשר עם החברים בלנינגרד נותק. ידיעות אחרונות על קיומו של הארגון המחתרתי של 'השומר הצעיר' הגיעו לארץ ישראל בשנת 1934.¹¹⁶

דרור

בואו לרוסיה מפולין של זלמן לוקשין, שליח הפדרציות של אגודות ציוניות דמוקרטיות 'דרור' גרם להתעוררות זמנית של הארגון הזה גם בלנינגרד. הפדרציות נוסדו באוגוסט 1917 בקייב כתוצאה מהיציאה מהארגון הציוני של רוסיה של מי שצייד בשיחרור מהשפעת הדת על קהילות דמוקרטיות. הפדרציה פעלה בעיקר באוקראינה וניהלה את התעמולה ואת המפגשים רק בעברית. הארגון 'דרור' יצא נגד מלחמת המעמדות בקרב היהדות. רוב החברים שלו היגרו לפולין ומשם לארץ ישראל.

הסניף הלנינגרדי של 'דרור' נוהל על ידי חברי הועד המרכזי שלו: הרב לשעבר מזרם חב"ד אברהם פריידין ויוצא העיר בריאנסק (כמו לוקשין) ישעיהו איטין, שזנח את לימודי המתמטיקה באוניברסיטת לנינגרד בשביל עבודתו במחותרת. תנועת 'דרור' החזיקה בית דפוס מחותרתי ותפוקתו הופצה על ידי חברי הארגון. ב-1926 נפגשו חברי הארגון בדירתה של ילידת פטרבורג, סטודנטית צילה סקואינה. אימה הישישה של צילה מילאה את תפקיד הקשרית. בסוף השנה, לאחר שהבחינו המעקב אחרי הדירה, החליט הועד להעביר את סקואינה למקום מרוחק מלנינגרד. אולם היא נעצרה בדרך והוגלתה לסיביר, שם נעלמו עקבותיה ב-1943.¹¹⁷

מקום אחד למפגשים היה בחדרו של קלמן קוצ'אנוב, סטודנט לשעבר, שנשלח ממוסקבה לחיזוק הארגון. כמו סקואינה תוך זמן קצר נעצר גם קוצ'אנוב. בשנת 1926 נעצר גם פעיל אחר – זאב מלמד. אחרי שלוש שנות מאסר הוא הוגלה לצפון הרחוק, חזר משם, אבל בשנת 1937 שוב נשלח למחנות ושם נעלמו עקבותיו. ישעיהו איטין נשפט לשלוש שנות מאסר עם הגליה לסיביר, שם הוא נעלם. אשתו ואחותו נעצרו גם הן. פריידין נהרג, כאשר נמלט מרדיפות סוכניה משטרה החשאית, הוא קפץ תוך כדי הנסיעה מהרכבת ונפל תחת גלגלי הרכבת. המעצרים בלנינגרד גרמו להפסקה כמעט מוחלטת של הפעילות בסניף הלנינגרדי, אשר נדם לחלוטין אחרי גל המעצרים החדש שהתרחש ב-1927.¹¹⁸

מכבי

משמעות מיוחדת בגיבוש אישיותו של המתיישב בארץ ישראל הייתה לחינוך הגופני. לראשונה נחשף החינוך הגופני כחלק מהחינוך וההשכלה בקרב החברה היהודית עוד בתחילת שנות ה-1910, כאשר מאמן הספורט ג' פולפה אירגן שיעורי התעמלות בגימנזיה היהודית של י' אייזנבט, בבתי הספר של אופ"ה ובבתי הספר של החברה 'עבריו'. פולפה עמד גם בראש החוג להתעמלות, שנפתח בשנת 1912 ליד אוז"ה. במהלך המלחמה, למרות שפולפה גויס לצבא, הגיע מספר המשתתפים בחוג לתשעים איש. מהפכת פברואר הפסיקה לזמן מה את השיעורים, אולם הם התחדשו במהרה, אם כי בהיקף קטן יותר. בהדרגה נשאו שיעורי הספורט אופי של פעילות ציונית. במאי 1917 התקיימה פתיחה חגיגית של אגודת הספורט היהודית 'אחדות', שהוקמה עוד ליד אוז"ה וכללה גם את החוג להתעמלות שהוזכר לעיל. האגודה קיבלה סיסמה: "חזקים ברוחם, חזקים בגופם – למען עמינו".¹¹⁹

במהרה, ב-31 באוגוסט, נפתח בעיר מוסד ספורטיבי נוסף, מועדון 'מכבי', סניף האגודה הכל-רוסית של מועדוני ספורט יהודיים, שמרכזם היה באודסה. בארגון המועדון סייעו ספורטאים מריגה שנמלטו מהמלחמה לפטרוגרד. בראש המועדון עמד יוסף טיסלר, לשעבר חבר החוג להתעמלות ליד אוז"ה וחבר הארגון 'גדרה'. אחרי ההפיכה של אוקטובר, למרות המחסור בלחם, בחשמל ובתחבורה, עוד זמן מה נמשכה פעילותו של המועדון 'מכבי',¹²⁰ אבל בסופו של הדבר נדמה. כמעט דבר לא ידוע לנו על פעילותו של ארגון מכבי בלנינגרד בשנות העשרים. ידוע רק שבדצמבר 1925 ערב חנוכה הפיץ הארגון עלון עם פנייה לנוער היהודי, שנפתח במילים:

אחים ואחיות היקרים!

ביום חגנו אנו פונים אליכם מתוך מקום המסתור שלנו. אין באפשרותנו להיחשף ולהסביר לכם פנים אל פנים את יעדינו.

העלון מנה גם את היעדים והמטרות של התנועה – "בניית ארץ ישראל וניצחון המאבק בפזורה". הוא קרא לארגן מייד את תאי המכבים.¹²¹ אין זה מתקבל על הדעת שבתגובה לקריאה זו, אכן התעוררה מחדש פעילותו של הארגון מכבי.

* * *

זמן קצר אחרי ההפיכה בגלל איבוד הסטטוס של עיר הבירה והאסונות שנפלו על העיר, איבדה היהדות של פטרוגרד את תפקידה המוביל. אולם עם בוא תקופת ה'נאפי' התחילו הדברים לשוב למקומם. נכון שרק התנועה הציונית קמה לתחייה. כמרכז העיקרי של הסטודנטים היהודים

התחילה העיר להיות שדה פעולה נוח לארגון 'החברי'. הבסיס התעשייתי של לנינגרד משך את 'החלוץ', ששאף להכין עובדים מקצועיים עבור ארץ ישראל. אחרי התמוטטותה של הלשכה המחתרית של הארגון הציוני במוסקבה, שב המרכז שלו ללנינגרד. הסירוב הסופי של הממשלה לנהל דיאלוג עם הציונים והחלטתה למגר את התנועה הציונית גרמו לאיבוד הערך של השתדלנים שניסו את כוחם במוסקבה. רק 'החלוץ' המעמדי ו-אקר"פ (פועלי ציון) שמרו במוסקבה על הועדים המרכזיים שלהם. בלנינגרד היו באמצע שנות העשרים מוסדות הניהול של כמה ארגונים ציוניים מחתרתיים. סניפי ארגונים אחרים בלטו בפעילותם. אולם מספר הציונים בכל הארגונים בתקופת הפעילות הענפה ביותר לא עלתה על כמה מאות ויחד עם האוהדים על כמה אלפים. הנוער בלנינגרד רובו ככולו נמשך לרעיונות הבנייה של הסוציאליזם והדור המבוגר העדיף את חיי הדת על הציונות.

¹ *Razsvet*, 11-12 (1918), pp. 25-26

² בוריס (דב) ברוצקוס (1874-1938) – מומחה לבעיות כלכלה של חקלאות ופעיל ציבורי. בשנת 1922 הוגלה מרוסיה. מ-1936 היה פרופסור האוניברסיטה העברית בירושלים.

³ *Razsvet*, 14 (1918), pp. 18-20

⁴ *Evreiskii rabochii*, 1 (1918), pp. 1-3

⁵ *Izvestia TsK sionistskoi narodnoi fraktsii 'Tseirei Tsion'*, 11-12 (1918), p. 22

⁶ *Evreiskii rabochii*, 1 (1918), p. 4

⁷ *Razsvet*, 1918, 3 (1918), pp. 19-22; S. Dubnov, *Kniga zhyzni*, Vol. 2, Riga 1935, pp. 252, 256

⁸ ישראל (סרגיי) צינברג (1872-1939) – פעיל ציבורי ומומחה לתולדות הספרות היהודית. נפטר בבית הסוהר. על צינברג ראו פרק 9.

⁹ *Evreiskaya nedelia*, 9-10 (1918), pp. 11-14

¹⁰ *Razsvet*, 20 (1918), pp. 22-23; *Evreiskaya nedelia*, 16-17 (1918), pp. 18-20; 20-21 (1918), p. 11

¹¹ דובנוב (לעיל, הערה 7), עמ' 263; *Evreiskaya nedelia*, 22-23 (1918), pp. 5-6, 19-20;

¹² יעקב אייגר (1862-1932) – רופא, פעיל ציבור יהודי. ידען ביהדות. משנת 1893 עבד כרופא בפטרבורג, היה עורך

העיתון *Meditsinskii sovremennik*. מארגן של השכלה יסודית יהודית בפטרבורג. אחד ממייסדי אוז"ה. אחרי 1917

– חבר המועצה של קהילת פטרבורג. בשנים 1925-1929 יושב ראש LEKOPO (ראו פרק 7).

¹³ יומנו של ש' קמנצקי, ARNB, קובץ 232, תיק 1.

¹⁴ דובנוב (לעיל, הערה 11), עמ' 261.

¹⁵ *Razsvet*, 21 (1918), p. 8

Evreiskaya nedelia, 13-14 (1918), pp. 20-23; 16-17 (1918), pp. 24-27; 20-21 (1918), pp. 11-12, 15-¹⁶
17

Borba, 4-5 (1918), p. 71¹⁷

Evreiskii rabochii, 1 (1918), pp. 7-8, 11-12 (1918), pp. 11-12¹⁸

Evreiskaya nedelia, 7 (1918), pp. 7-9, 20-21 (1918), pp. 13-14¹⁹

E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, Vol. 1, London 1954, p. 162²⁰

ראו: א' גלברד, סופו שלא כתחילתו, קצו של הבונד ברוסיה, תל-אביב 1995.

Petrogradskaya pravda, 2.4., 6.4.1921²¹

הארכיון הציוני המרכזי, A30 128²²

א. רפאלי, במאבק לגאולה, ת"א 1956, עמ' 38.²³

Borba, 4-5 (1918), p. 71²⁴

Evreiskii ezhegodnik Kadima, 1918, p. 110²⁵

Razsvet, 11-12 (1918), pp. 28-29; 14 (1918), pp. 27-28; 16-17 (1918), p. 23²⁶

Erets Izrael, 1-2 (1918), p. 81²⁷

Khronika evreiskoi zhyzni, 6 (1918), pp. 13-14; *Erets Izrael*, 7-8 (1918), pp. 70-71²⁸

מרדכי גולינקין (1875-1963) – מנצח ובמאי. ב1912- העמיד בפטרבורג את האופרה הראשונה בתולדות האנושות בעברית 'שמשון ודלילה'. מ1918 - מנצח בתיאטרון האופרה מריאניסקי. ב1923- עלה לארץ ישראל, שם ייסד את האופרה הראשונה.

Razsvet, 13 (1918), p. 30; 14 (1918), pp. 28-29; 16-17 (1918), pp. 40-41³⁰

שם, 14 (1918), עמ' 27-28, 19 (1918), עמ' 29; 59-61 (1918), 3 (1918), *Erets Izrael*, 1918,³¹

Razsvet, 20 (1918), pp. 33-36³²

M. Beizer, V. Izmozik, 'Dzerzhinskii's Attitude toward Zionism', *Jews in Eastern Europe*,³³

1 (23), 1994, p. 65

ראובן רובינשטיין (1891 גוברניה קובנו – 1967 תל-אביב) – פעיל ציוני. קיבל השכלה יהודית ומשפטית עניפה. עבד³⁴

בתור מזכירו של הרב אייזנשטדט. מ1917- - חבר הוועד המרכזי של החבר. עורך כתב העת *Evreiskii student* ו'פטרורגראדער טאגבלאט'. מ1919- - חבר המרכז של הארגון הציוני. ב1923- חזר לליטא, שם נתמנה יושב ראש הוועד המרכזי של ארגון הציונים הכלליים וציר לסיים. ב1940- נעצר על ידי נ.ק.ו.ד אבל כעבור שלוש שנים שוחרר מהמחנה. ב1946- - בגרמניה יושב ראש המועצה של העקורים. משנת 1948 בארץ ישראל.

J.B. Schechtman, 'The U.S.S.R., Zionism and Israel', *The Jews in Soviet Russia Since 1917*, Oxford³⁵

; יי מאור, התנועה הציונית ברוסיה, ירושלים, תשמ"ו, עמ' 505-507.

- ³⁶ אלכסנדר זלקינד (1866 מוגילוב – 1931 ירושלים) – רופא, מהפכן 'נארודניק' ולבסוף ציוני. מדצמבר 1917 – יושב ראש המועצה של קהילת פטרוגרד. 1919- עזב את רוסיה. מ-1921 בארץ ישראל, מנהל בית חולים הדסה.
- ³⁷ רפאלי (לעיל, הערה 23), עמ' 38; לב (יהושוע-אריה) גורביץ' (1876-1943) – משפטן, פעיל ציוני וציבורי. קיבל השכלה דתית רחבה מסבו. בגימנזיה ספג רעיונות ההשכלה ואחר-כך – רעיונות הציונות. סיים פקולטה למשפטים באוניברסיטת פטרוברג. מ-1919 – חבר הוועד המרכזי של הארגון הציוני ברוסיה. מ-1924 יושב ראש הלשכה המרכזית של הארגון הציוני. בין השנים 1925-1929 יושב ראש לירו(ראו, פרק 6). יוזם הוועידה המרכזית של קהילות דתיות יהודיות בברה"מ שלא התקיימה. נעצר בספטמבר 1929 (או בינואר 1930) כמעורב בתיק של לירו. את השנים הבאות בילה בבית סוהר, במחנות ובגלות. נפטר בגלות ב-10 בפברואר 1943.
- ³⁸ ל' צנציפר, עשר שנות רדיפות, תל-אביב תר"ץ, עמ' 269-271.
- ³⁹ ד' פינס, החלוץ בכור המהפכה, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 84; *TsGASPB* קובץ 1001, רשימה 6, , תיק 14, דף 5-7.
- ⁴⁰ שם, דף 7-2, 14.
- ⁴¹ רפאלי (לעיל, הערה 37), עמ' 124, 197.
- ⁴² L.B. Gurevich, *Siria, Palestina, Mesopotamia – mandatnye strany*, Leningrad 1925, pp. 42-43, 53-74, 92-96
- ⁴³ ראו על כך בפרק 6.
- ⁴⁴ בייזר, איזמוזיק (לעיל, הערה 33), עמ' 67.
- ⁴⁵ שכטמן (לעיל, הערה 35), עמ' 109-110.
- ⁴⁶ בייזר, איזמוזיק (לעיל, הערה 44), עמ' 70.
- ⁴⁷ רפאלי (לעיל, הערה 41), עמ' 80-83.
- ⁴⁸ *Borba*, 4-5 (1918), pp. 63-64
- ⁴⁹ שם, עמ' 65, 71.
- ⁵⁰ דובנוב (לעיל, הערה 14), עמ' 296.
- ⁵¹ *Nakanune*, 4 (1920), p. 6; 5 (1920), p. 18
- ⁵² *Petrogradskaya pravda*, 19.9.1920
- ⁵³ *TzGAIPD* קובץ 16, רשימה 11, צרור 640, תיק 10707.
- ⁵⁴ ד' בן-גוריון, זכרונות, תל-אביב 1971, עמ' 239-242.
- ⁵⁵ *Petrogradskaya pravda*, 18.4.1923
- ⁵⁶ *Evreiskaya proletarskaya mysl*, 28-29 (1923-1924), pp. 28-29
- ⁵⁷ שם, 1926, מס' 40-42, עמ' 59
- ⁵⁸ ד' פרייע יוגנט 2 (1927), (הציטטה נלקחה מהספר: ז' בלום, פועלי-ציון אין ראטנפארבאנד, תל-אביב תשל"ח, עמ' 201).
- ⁵⁹ שם, נובמבר 1, 1928. בלום, שם, עמ' 206.

Evreiskaya proletarskaya mysl, 20-21 (1921), p. 35⁶⁰

TsGAIPD קובץ 16, רשימה 16/11, צרור 655, תיק 11143.⁶¹

Leningradskaya pravda, 21.8.1926; בלום (לעיל, הערה 59), עמ' 202, 206.⁶²

שם, עמ' 206.⁶³

שם, עמ' 102-106.⁶⁴

בלום (לעיל, הערה 63), עמ' 106; א' איתי, קורות "השומר הצעיר" בס.ס.ס.ר. נוער צופי חלוצי (נצ"ח), ירושלים

1981, עמ' 293, 303.⁶⁵

יחיאל רברבה (1883-1939) – משורר יהודי, הסטוריון, מומחה לעשפות שמיות. חי בפטרבורג מ-1908. למד בקורסים

למזרחנות של הברון גינזבורג ובפקולטה למזרחנות של אוניברסיטת פטרבורג. בשנים 1919-1925 לימד במכון הגבוה

למדעי היהדות, בשנים 1927-1930 באוניברסיטת מינסק. בשנים 1931-1937 – עבד במחלקה היהודית בספרייה

הממלכתית הציבורית. נעצר באוקטובר 1937. נפטר בבית הסוהר ב-7.2.1939. על רברבה ראה פרק 9.

בלום (לעיל, הערה 65), עמ' 107.⁶⁷

שם, עמ' 113.⁶⁸

נעצרו ארון באליאסני (יליד 1904), בנימין (זאב) בלום-מאכלין (יליד 1900), מואיסי גרצייקוב (יליד 1904), אלי

גרשנזון (יליד 1882), יהושע גימלשטיין (יליד 1900), טמה גלויברמן (ילידת 1905), חצקל ירוחמוביץ' (יליד 1908),

אידה מאזי (ילידת 1909), רחל מאכלינה (ילידת 1892), מיכאיל אוסינובסקי (יליד 1905), רפאיל אוסינובסקי (יליד

1904), ראובן פאבלוביץ' (יליד 1904) וארון חייפץ (יליד 1902); ארכיון של המרכז לתיעוד וחקר יהדות מזרח אירופה

(להלן: ארכיון מזרח אירופה), קובץ 1392.

Izvestia TsK sionistskoi narodnoi fraktsii Tseirei Tsion, 11-12 (1918), p. 22⁷⁰

I. Trumpeldor, "Gekhaluts" i yego sushchnost i blizhaishiye zadachi, Petrograd 1918⁷¹

פינס (לעיל, הערה 39), עמ' 42, 83.⁷²

שם, עמ' 24.⁷³

שם, עמ' 26; 26, 14, 26; *Khronika evreiskoi zhyzni*, 6 (1918), pp. 14, 26; *Erets-Israel*, 7-8 (1918), p. 82⁷⁴

GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 4, דף 24; פינס (לעיל, הערה 72), עמ' 41.⁷⁵

שם, עמ' 44-45.⁷⁶

שם, עמ' 83; *Erets Israel*, 5-6 (1918), p. 80⁷⁷

Khronika evreiskoi zhyzni, 2-3 (1919), pp. 26-29⁷⁸

פינס (לעיל, הערה 75), עמ' 29-30.⁷⁹

שם, עמ' 83; I. Erez (ed.), *My nachinali eshcho v Rossii...*, Jerusalem 1983, p. 17; י' ארז (עורך) חלוצים

היינו ברוסיה, תל-אביב 1976, עמ' 49; GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 4, דף 24.⁸⁰

שם, שם.⁸¹

פינס (לעיל, הערה 79), עמ' 246-247.⁸²

- GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 10, דף 1, 5, 6, 10; תיק 31, דף 30.⁸³
- שם, תיק 14, דף 34-35; p. 4 (1924), *Gekhaluts*, 6-7.⁸⁴
- ארז (עורך), (לעיל, הערה 80), עמ' 375.⁸⁵
- יהושע אלטשולר – בשנים 1919-1920 עבד בבית חרושת לטבק גורארי בקרמנצ'וג. מ-1920 התגורר במוסקבה.⁸⁶
- מ-1922 חבר הוועד המרכזי של 'החלוץ'. במרס 1926 נעצר ונשפט לשלוש שנים מאסר. ב-1929 היה בגלות בשאדרינסק (אורל). המשך חייו בלתי ידוע.⁸⁶
- Erez (לעיל, הערה 85), עמ' 371; פינס (לעיל, הערה 82), עמ' 247; GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 10, דף 34,⁸⁷
- ; 39
- תיק 31, דף 30, 31; 5-6 (1924), pp. 6-7; 17 (1924), p. 1, *Gekhaluts*.⁸⁷
- שם, עמ' 18.⁸⁸
- GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 31, דף 55, 56, 58, 75, 77, 78.⁸⁹
- ארז (עורך), (לעיל, הערה 87), עמ' 371.⁹⁰
- GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 31, דף 80; תיק 14, דף 18-33; תיק 10, דף 67.⁹¹
- החלוץ ברוסיה. לתולדות החלוץ הבלתי-לגלי, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 153-154, 209-210.⁹²
- GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 31, דף 31, 89, 101, 103; ארז (עורך), (לעיל, הערה 90), עמ' 371.⁹³
- GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 28, דף 3; 'י סערוני, 'החבורה הלנינגרדית', בספרו של ח' לנסקי, מעבר נהר הלתי, תל-אביב 1960, עמ' 230; ארז (עורך), (לעיל, הערה 93), עמ' 372, 374.⁹⁴
- שם, עמ' 477-479; Erez (לעיל, הערה 80), עמ' 34-35, 53.⁹⁵
- GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 10, דף 122, 125-127, 129, 144; תיק 24, דף 14, 70; תיק 31, דף 12, 33, 34.⁹⁶
- ארז (עורך), (לעיל, הערה 95), עמ' 209-210.⁹⁷
- GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 28, דף 67; תיק 32, דף 5, 43, 44; תיק 32, דף 49-51; הארכיון הציוני המרכזי;⁹⁸
- A30 75
- Erez (לעיל, הערה 95), עמ' 372-373.⁹⁸
- GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 32, דף 48-51; ארז (עורך), (לעיל, הערה 97), עמ' 372-373.⁹⁹
- שם, עמ' 374; GARF, שם, דף 55.¹⁰⁰
- שם, עמ' 371-374, 384; GARF קובץ 7747, רשימה 1, תיק 52, דף 4, 7; תיק 46, דף 55; תיק 61, דף 6, 22.¹⁰¹
- שם, תיק 57, דף 2-4.¹⁰²
- TsGAIPD* קובץ 16, רשימה 16/11, תיק 11143, צרור 655.¹⁰³
- ארז (עורך), (לעיל, הערה 100), עמ' 373-374, 464-465; ארז (לעיל, הערה 98), עמ' 399.¹⁰⁴
- 3 (1918), p. 3, *Izvestia O. B. 'Gekhoverta'*; רפאלי (לעיל, הערה 47), עמ' 89-91.¹⁰⁵
- בן-גוריון (לעיל, הערה 54), עמ' 237.¹⁰⁶

¹⁰⁷ הארכיון הציוני המרכזי, A30 140/1, שאלון 61.

¹⁰⁸ שכטמן (לעיל, הערה 45), עמ' 107.

¹⁰⁹ הארכיון הציוני המרכזי, A30 121/2, שאלון 19, 51, 61.

¹¹⁰ שם, A 30 121/1, שאלון 55; A 30 140/1; ב' וסט (עורך), נפתולי דור. קורות תנועת העבודה הציונית צעירי ציון

"התאחדות" ברוסיה הסובייטית. תל-אביב תש"ז, עמ' 196-198.

¹¹¹ וייסברג נפטר משחפת ב-1944 בגיל 43 בגלייה באורנבורג. פרידה אבן-טובה, שנעצרה באותה ועידה נפטרה בהגלייה

בסברדלובסק ב-1928 בגיל 23 (הארכיון הציוני המרכזי, A30 75, עמ' 13); רפאלי (לעיל, הערה 105), עמ' 143.

¹¹² איתי (לעיל, הערה 65), עמ' 83-84, 94.

¹¹³ שם, עמ' 243; *TsGAIPD* קובץ 16, רשימה 16/11, תיק 11143, צרור 655.

¹¹⁴ הארכיון הציוני המרכזי, A30 107, שאלון 61; על העליה של הציונים ואסירי ציון מברית המועצות בתקופה זו,

ראו:

B. Morozov, "Pompolit" and the Immigration of Zionists from the Soviet Union to Palestine 1927-

1937', *Shvut*, 6(22), 1997, pp. 103-123

¹¹⁵ *TsGAIPD* קובץ 16, רשימה 16/11, תיק 11143, צרור 655; איתי (לעיל, הערה 112), עמ' 139.

¹¹⁶ איתי, שם, עמ' 262, 279.

¹¹⁷ דרור, מכון טבנקין תשמ"א, עמ' 136-139; על 'דרור' ראו גם: מ' מינץ, חוגרים ומפתחים: תולדות של חברות

"דרור" ברוסיה, תל-אביב 1983.

¹¹⁸ שם, עמ' 139-140.

¹¹⁹ *Makkabi*, 2-3 (1917), pp. 39-42; *Evreiskaya nedelia*, 22 (1917), p. 28

¹²⁰ *Makkabi*, 1 (1917), pp. 50-51; 4-5 (1917), p. 66

¹²¹ V. Gessen, "'Makkabi" v podpolye: golos iz proshlogo', *Narod moi*, 12 (1993)

רבינוביץ', ממוסקבה עד ירושלים. המאבק היהודי הלאומי בברית המועצות, ירושלים 1957.